

VASLAV HAVEL

**GÜCSÜZLƏRİN
GÜCÜ**

BAKI 2011

Redaktor:

Nərmin Kamal

Tərcüməçi heyət:

Pərvanə Persiani

Nicat Qarayev

Anar Məsimov

Fərid Əlibalayev

Rəşadət Axundov

Samirə Nəcəf

Nərmin Kamal

Kitabın arxasındakı foto

Tomki Nəcəfə

məxsusdur

ISBN 978-9952-444-60-5

© Váslav Havel c/o Dilia:

Power of Powerless

1990

© AFU

Oxucu üçün...

Vaslav Havelin "Gücsüzlərin gücü" əsəri bu gün də dünyanın bir çox avtoritar ölkələrində gücsüzləri ruhlandırır, ümidləndirir və gücləndirir. 1978-ci ildə bu yazı yazılanda Çexoslovakiya dərin mənəvi böhran və siyasi durğunluq içində idi. "Xartiya-77"-nin iştirakçıları repressiyalara məruz qalırdı, dəyişikliyin baş verəcəyi ümidlər yox səviyyəsinə enməkdə idi. Belə bir böhranın içində bir çox dissidentlər Havelin yazısını ümid çırağının yandırılması kimi bir hadisəyə bənzətdilər. Əsərin yazılmasından bir neçə ay sonra Havel özü həbs olundu və dörd il yarım müddətinə azadlıqdan məhrum edildi.

Amma məhbus mütəfəkkirin yazısı daha da populyarlaşır və dəyişimin baş verməsinə öz əvəzolunmaz töhfəsini verməkdə davam edirdi. 1989-cu ildə güclülər gücsüzlərin gücünə tab gətirə bilmədi və Çexoslovakiyanın kommunist sistemi çökdü.

Bu əsər Azərbaycandakı bir çox aktual diskussiyalara da öz töhfəsini verə bilər. Yalan və həqiqətin insanın kimliyinə təsiri, həqiqətin və ifadə azadlığının qapalı sistemlərə yaratdığı təhlükələr, birbaşa siyasi işin dəyəri və məhdudiyətləri, qeyri-siyasi yanaşmanın gücü və potensialı ilə bağlı bilgilərlə yanaşı dəyişim hardan gələ bilər, kim dissident sayıla bilər kimi suallara cavab axtarırınsınızsa, bu yazını hökmən oxuyacaqsınız.

nız. Elə burdaca “başımı aşağı salıb, işləyim” yanaşmasının perspektivləri, “müxalifət” sözünün dekonstruksiyası və digər maraqlı mövzulara da nəzər yetirilir.

Müəyyən tipli qapalı sistemlərdə və cəmiyyətlərdə nələri edərək dəyişikliyə töhfə vermək mümkündür? Paralel şəbəkələrin yaradılması, məsuliyyətin “indi və burda” qəbul edilməsi, azadlıq mübarizəsinin təmizliyinin təmin edilməsi kimi ciddi məsələlərə də toxunulan yazını oxuyarkən Azərbaycan reallığı barəsində düşünməmək mümkün olmur.

Mən bu əsəri ilk dəfə 2009-cu ildə həbsxanada olarkən oxudum. Dostlarımla mənə göndərdiyi əsərin ingiliscəyə tərcüməsi idi və hədiyyə çox yerinə düşmüşdü. Məhz orda, məhz həmin anda bu əsərin mənə verdiyi güc hava, su kimi gərəyim idi.

“Mən gücsüz deyiləm” deyib keçməyin. Gücsüz olaraq gücünüzü görün.

Bu əsəri Azərbaycan dilinə tərcümə edən fədakar gücsüzlər bu kitabı oxuyacaq gücsüzləri düşünərək, onların daha da güclü olması üçün hədiyyə edirlər. Gəlin bu kitabı da bir hədiyyə kimi baxaq. Əgər sevgilinizin, ailə üzvünüzün, dostlarınızın, qohumlarınızın və tanışlarınızın daha da güclü olmasını istəyirsinizsə, bu yazını onlara bayramlarda, ad günlərində və ya sadəcə bir gündə hədiyyə edin. Onlara bu kitabla birgə ümid verdiyinizi düşünün.

Gəlin bir-birimizi sevindirək və gücləndirək.

Emin Milli

Václav Havel

Gücsüzlərin gücü

Jan Patockanın əziz xatirəsinə

“Gücsüzlərin gücü” əsəri (1978-ci ilin oktyabr ayı) - Polşa və Çexoslovakiyanı təmsil edən müəlliflərin azadlıq və hakimiyyət mövzusunda birgə hazırladıkları es-sələr toplusu üçün polemika mətni olaraq, sonralar Havelin dediyi kimi, “qısa müddətdə” qələmə alınıb. Həmin esse toplusu layihəsinin qaydalarına görə, iştirakçılar Havelin essəsini almalı və ona yazılı şəkildə cavab verməli idilər. Hər iki tərəfdən 20 iştirakçı seçilmişdi, lakin iş yalnız Çexoslovakiya tərəfindən tamamlandı.

Bu arada, 1979-cu ilin mayında Havel də daxil olmaqla, həm də bu layihənin iştirakçısı olan “VONS” (Ədalətsiz Mühakimə Edilənlərin Müdafiə Komitəsi) üzvləri həbs edildilər. Bundan sonra davam etmək, çexoslovakiyalı iştirakçıların yazılarını ayrıca nəşr etmək qərara alındı.

Havelin essəsi Şərqi Avropada böyük təsirə malik oldu. Bir dəfə “Solidarnost” (Həmrəylik) hərəkatının fəallarından olan Zbygniew Bujak mənə dedi: “Bu esse bizim əlimizə 1979-cu ildə “Ursus” zavodunda artıq yolun sonuna gəldiyimizi hiss etdiyimiz anda çatdı. Biz

KOR-dan (Polşa Fəhlələrinin Müdafiə Komitəsi) ruhlanaraq zavod, ölkə, siyasət haqda həqiqətləri çatdırmaq üçün sexlərdə insanlarla söhbət edir, kütləvi görüşlərdə iştirak edirdik.

Lakin elə bir məqam gəldi ki, insanlar bizi dəli sayırdılar. Biz niyə belə edirdik? Niyə belə risklərin altına girirdik? Az vaxtda real nəticələr görməyəndə bizdə etdiklərimizin mənasızlığı haqda şübhələr yaranmağa başladı. Bəlkə başqa metodlar, başqa yollar tapmalıyıq?

Belə bir vaxtda Havelin essesi ortaya çıxdı. Onu oxumaqla fəaliyyətimiz üçün nəzəri əsaslar qazandıq. O, bizdə ruh yüksəkliyi yaratdı; təslim olmadıq və 1 ildən sonra, 1980-ci ilin avqustunda məlum oldu ki, partiya aparatı və zavod rəhbərliyi bizdən qorxur. Biz əhəmiyyət kəsb edirdik. Ətrafımızdakı insanlar bizə hərəkətin liderləri kimi baxırdılar. Mən "Solidarnost" və "Xartiya 77"-nin qələbələrinə baxanda onlarda Havelin essəsindəki uzaqgörənliyin və biliklərin adamı heyrətə salan tətbiqini görürəm".

Paul Wilson tərəfindən tərcümə edilmiş "Gücsüzlərin gücü" ingilis dilində bir neçə dəfə nəşr edilib və Steven Lukesin qələmə aldığı ön sözlə, John Keanenin redaktəsi ilə "Gücsüzlərin gücü: Mərkəzi və Şərqi Avropada vətəndaşlar dövlətə qarşı" adı ilə məşhurlaşılıb (London: Hutchinson, 1985). Həmin nəşr orijinal çex və slovak məcmuələrindən 9 başqa esseni də ehtiva edir.

I

Şərqi Avropada bir kabus dolaşmaqdadır. Qərbin fərqli fikirlilik adlandırdığı kabus. Bu kabus elə-belə, göydəndüşmə bir şey deyil. Bu, bürüməyə başladığı sistemin indiki tarixi mərhələsinin təbii və labüd nəticəsidir. Minlərcə səbəb- dən, sistem daha özünə qarşı müqavimətin bütün özü- nüifadə formalarını məhv edərək, hakimiyyətin zalım, despot xarakterini əsaslandırma bilməyində ortaya çıx- mışdı. Üstəlik, sistem siyasi cəhətdən elə qəddarlaşmış- dı ki, faktiki olaraq rəsmi strukturlar içində buna qarşı çıxmağa heç bir yol yox idi.

“Dissident” adlandırılan adamlar kimlərdir? Onların mövqeyi nəyə əsaslanır və mühüm cəhətləri nədir? “Dissident”lərin cəm olduğu “müstəqil təşəbbüslər”in əhəmiyyəti nədən ibarətdir və belə təşəbbüslərin uğura nail olmaq üçün nə qədər real şansları var? “Dissident”-ləri müxalifət kimi qələmə vermək düzgündürmü? Düzgündürsə, bu sistem çərçivəsində belə müxaliflik tam olaraq nədir? Nə iş görür? Cəmiyyətdə nə kimi rol oynayır? Belələri nəyə ümid edirlər və nəyə arxalanırlar? Hakimiyyət istiblaşməsindən kənardakı subvətəndaş kateqoriyası kimi, - “dissident”lərin gücü bütün cəmiyyətə və sosial sistemə hər hansı təsir etməyə qadirdirmi? Onlar həqiqətən də nəyisə dəyişə bilirlərmə?

Fikrimcə, bütün bu sualların təhlili, - “gücsüzlər”in potensialının təhlili - yalnız bu gücsüz insanların fəaliyyət göstərdiyi şəraitdə hökm sürən hakimiyyətin təbiətinin təhlili ilə başlana bilər.

II

Bizim sistem adətən diktatura, yaxud daha dəqiq desək, cəmiyyət üzərində iqtisadi və sosial səviyyədə həyata keçirilən siyasi bürokratiyanın diktaturası kimi xarakterizə edilir. Qorxuram, başqa nə cür anlaşıla bilməsindən asılı olmayaraq, “diktatura” termini bu sistemdə hakimiyyətin əsl təbiətini aydınlaşdırmaqdan, daha da anlaşılmaz etsin.

Bu termin bizdə adətən hər hansı ölkədə kiçik bir qrup adamın hakimiyyəti zorla ələ keçirməsi ilə assosiasiya olunur; onlar öz ixtiyarlarında olan birbaşa güc vasitələrindən istifadə edərək hakimiyyəti açıq şəkildə ələ keçirir və idarə etdikləri çoxluqdan sosial baxımdan ilk baxışda fərqlənirlər.

Diktatura anlayışının əsas əhəmiyyəti, yaxud klassik cəhətlərindən biri onun müvəqqəti, gəldi-gedər olması və heç bir tarixi kökə malik olmaması fikridir. Diktaturanın ömrü onu yaradanların ömrü qədər olur. O, adətən əhatəliliyinə və əhəmiyyətinə görə lokal olur, özünə legitimlik qazandırmaq üçün istifadə etdiyi ideologiyadan asılı olmayaraq onun gücü əsgər və polislərinin sayına və silahlarının gücünə əsaslanır. Bu mənada onun mövcudluğu üçün prinsipial təhlükə -

ondan daha yaxşı təchiz olunmuş başqa bir qüvvənin ortaliğa çıxaraq onu devirməsi ehtimalı hesab edilir.

Hətta bu səthi baxışdan aydın olur ki, yaşadığımız sistemin klassik diktatura ilə ortaq cəhətləri çox azdır. Əvvəla, o, coğrafi mənada lokal deyil, əksinə, iki supergücdən biri tərəfindən nəzarət edilən nəhəng güc bloku üzərində hakimiyyəti əlində saxlayır. Onun təbii olaraq bəzi yerli və tarixi dəyişkənliklər nümayiş etdirməsinə baxmayaraq, bu variasiyaların həddi güc bloku boyunca vahid, birləşdirici çərçivə ilə əhatə edilir.

Diktaturaların hər yerdə eyni prinsiplərə əsaslanması və eyni yolla (yəni hakim supergüc tərəfindən təkmilləşdirilən yolla) qurulması yeganə məsələ deyil, supergüc mərkəzinin idarə etdiyi manipulyasiya vasitələri hər bir ölkəyə nüfuz edib, onu tamamilə öz maraqlarına tabe etdirib. Pat edilmiş nüvə pariteti dünyasında, sözsüz ki, bu şərait klassik diktaturalarla müqayisədə sistemi presedenti olmayan dərəcədə xarici stabilliklə təmin edir. Ayrıca götürülmüş bir ölkədə sistemdə dəyişikliyə səbəb ola biləcək bir çox lokal böhranlar blokun qalan üzvlərinin silahlı qüvvələri tərəfindən həll edilə bilər.

İkincisi, klassik diktaturaların bir xüsusiyyəti onların tarixi köklərinin olmamasıdır (çox vaxt tarixi həvəsdən, keçici sosial proseslərin, yaxud insan və kütlə tendensiyalarının təsadüfi nəticələrindən başqa bir şey olmurlar), bunu bizim sistemə asanlıqla şamil etmək olmaz. Hətta bizim diktaturanın özünü onu yaradan sosial hərəkətlərdən tamamilə uzaqlaşdırmasına bax-

mayaraq, bu hərəkətlərin mötəbərliyi (mən XIX əsrin proletar və sosialist hərəkətlərini nəzərdə tuturam) ona inkaredilməz tarixilik qazandırır. Bu köklər onu müasir dünya düzəninə ayrılmaz hissəsi, bugünkü yeni sosial və siyasi reallıq olana qədər üzərində duruş gətirə biləcəyi möhkəm zəminlə təmin edib. O tarixi köklərin bir xüsusiyyəti bu ilkin hərəkətlərin əmələ gəldiyi dövrün sosial münaqişələrinin “düzgün” dərki idi. Bu “düzgün” dərkin lap kökündə onun sonrakı inkişafına xas olan dəhşətli özgələşməyə genetik meyil olması burada əhəmiyyət daşıyır. Hər halda bu element də o dövrün iqlimindən üzvi surətdə yetişib və buna görə də demək olar ki, öz mənbəyini həm də oradan götürür.

Bu əsl “düzgün” dərkin bir mirası və bizim sistemləri başqa müasir diktaturalardan fərqləndirən üçüncü səciyyəvi xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o, müqayisə olunmayacaq dərəcədə daha konkret, məntiqi cəhətdən strukturlaşdırılmış, ümumən əhatəli və son dərəcə elastik ideologiya diktə edir. Əhatəliliyinə və bitkinliyinə görə dünyəviləşmiş din təəssüratı yaradır. Hər hansı suala hazır cavabı var; o, yalnız qismən qəbul edilə bilər və onun qəbul edilməsi insan həyatında dərin təsir buraxır. Metafizik və ekzistensial əminliklərin böhran vəziyyətində olduğu dövrdə insanlar kökündən uzaqlaşanda, özgələşəndə, yaşamağın mənası haqda hislərini itirəndə bu ideologiya müəyyən hipnozdedici cazibəyə malik olur. Dağınıq fikirli insanlara dərhal tutunacaq təklif edir: bu zaman insanın etməli olduğu yeganə şey onu qəbul etməkdir, dərhal hər şey işiq

saçır, həyat yeni məna qazanır, bütün sirlər, cavabsız suallar, narahatlıqlar və tənhalıq silinib gedir. Əlbəttə, kimsə ürəkdən bu ucuz kirayə evi seçir; bu ideologiyanın əsas tərəfi insanların öz əqli mühakimə və vicdanlarını ali hakimiyyətə əmanət etmək olduğundan, bu evin qarşılığı, qiyməti həmin insanın öz mühakiməsindən, vicdanından, cavabdehliyindən əl çəkməsidir. Burada əsas prinsip odur ki, hakimiyyətin, iqtidarın, gücün mərkəzi – həqiqətin mərkəzi ilə bir tutulur, eyniləşdirilir (Bizim situasiyamızla Bizans teokratiyası arasında birbaşa bənzərlik var: ən ali dünyəvi hakimiyyətlə ən ali ruhani hakimiyyət eynidir).

Əlbəttə, doğrudur ki, hər şeyi bir kənara qoysaq, daha ideologiyanın insanlar üzərində, ən azı bizim blokda, böyük təsir qüvvəsi yoxdur (Rusiya istisnadır; orada idarəçilərə kor-koranə, fatalist hörmət, onların bütün tələblərini, iddialarını avtomatik qəbul edən təhkimçi mentalitet hələ də qüvvədədir və ənənəvi olaraq imperiyanın maraqlarını insanlığın maraqlarından üstün tutan super-hakimiyyət patriotizmi ilə çuğlaşmışdır). Amma nə olsun?! İdeologiya bizim sistemdə öz rolunu çox gözəl oynayır (bu məsələyə yenə qayıdacağam), bunu onun mahiyyəti tələb edir.

Dördüncüsü, ənənəvi diktaturalarda hakimiyyətin həyata keçirilməsi texnikası mühüm bir amili - improvizə elementini ehtiva edir. Hakimiyyətə sahiblik mexanizmləri bütövlükdə möhkəm bazada qurulmur və orada qəza, hakimiyyətin ixtiyarı və nəzarətsiz tətbiqi üçün əhəmiyyətli dərəcədə boşluqlar olur. Sosial,

psixoloji və fiziki mənada hələ də müxalifliyin müəyyən formalarını həyata keçirmək üçün şərait olur. Qısaca desək, səthdə çoxlu çala-çuxur olur, buna görə də hakimiyyət strukturu stabilləşməyə macal tapmamış parçalana bilər.

Digər tərəfdən, bizim sistem 60 ildən artıq Sovet İttifaqı tərkibində və təxminən 30 il Şərqi Avropada inkişaf edib; bundan əlavə, onun kök salmış, bərkimiş bir çox struktur xüsusiyyətləri Çar Mütləqiyyətində əxz olunub. Hakimiyyətin fiziki tərəfləri mənasında götürsək, bu, bütün əhalinin birbaşa və dolayı yolla manipulyasiyası üçün elə mürəkkəb, hazırlıqlı mexanizmlər yaradıb ki, fiziki güc bazası kimi o, indi tamamilə yepyeni bir şeyi təmsil edir. Eyni zamanda gəlin unutmayaq ki, sistem - dövlət mülkiyyəti və bütün istehsal vasitələrinin mərkəzi istiqaməti ilə daha effektiv qurulur. Bu, hakim quruluşa özünə sərmayə qoymaq üçün presedentsiz və ipə-sapa yatmaz imkan verir (məsələn, bürokratiya və polis sahələrində) və bu, o struktur üçün yeganə təchizatçı kimi bütün vətəndaşların gündəlik mövcudiyətini manipulyasiya etmək imkanlarını asanlaşdırır.

Son olaraq, inqilabi həyəcan, qəhrəmanlıq, özünü fəda etmək və şiddətli zorakılıq atmosferi klassik diktaturaları hərtərəfli xarakterizə edirsə, onda belə atmosferin son qalıqları da Sovet blokundan silinib gedib. Bu gün üçün bu blok daha dünyanın inkişaf etmiş qalan hissəsindən təcrid edilmiş və orada gedən proseslərə qarşı immunitetli bir anklav deyil. Əksinə, Sovet bloku

indi böyük dünyanın ayrılmaz parçasıdır, dünyanın taleyini bölüşür və onu formalaşdırır. Konkret desək, bütün bunlar o deməkdir ki, Qərbin inkişaf etmiş ölkələrində mövcud olan dəyərlər ierarxiyası bizim cəmiyyətdə də meydana gəlib (Qərblə uzunmüddətli birgəyaşayış bu prosesi yalnız sürətləndirmişdir). Başqa sözlə, bizim cəmiyyət indi istehlak və sənaye cəmiyyətinin onu müşayiət edən sosial, intellektual və psixoloji fəsadlarıyla birgə, sadəcə, başqa bir formasıdır. Bunları nəzərə almadan bizim sistemdəki hakimiyyətin əsl təbiətini düzgün anlamaq mümkün deyil.

Hakimiyyətin təbiəti mənasında, bizim sistemlə sözün ənənəvi mənasındaki diktatura arasındakı fərqlər, ümid edirəm ki, səthi də olsa, bu müqayisədən aydın oldu və məni bizim sistemə sırf bu essenin məqsədinə müvafiq, münasib ad tapmağa sövq etdi. Bundan sonra onu “post-totalitar” sistem adlandırsam, doğrudur, bu, çox da dəqiq termin olmayacaq, amma bundan yaxşısını da düşünüb tapa bilmirəm. “Post” sözünü ilə mən əsla sistemin artıq totalitar olmadığını demək istəmirəm; əksinə, bunun klassik diktaturalardan tamamilə fərqli bir totalitar sistem olduğunu, ənənəvi mənada anladığımız totalitarlıqdan fərqləndiyini nəzərdə tuturam.

Mən xatırladığım şərtlər yalnız şərti amillərin bir həlqəsini və post-totalitar sistemdə hakimiyyətin faktiki təşkili üçün bir növ fenomenal strukturu formalaşdırır ki, onun da bəzi aspektlərini indi aydınlaşdırmağa çalışacağam.

III

Meyvə-tərəvəz dükançısı soğan və yerkökü yeşiklərinin arasına belə bir şüar yerləşdirir: "Dünyanın bütün zəhmətkeşləri, birləşin!" O, niyə belə edir? Dünyaya nə çatdırmağa çalışır? Doğrudanmı, dünyanın bütün zəhmətkeşlərinin birləşməsi ideyası onu riqqətə gətirir? Doğrudanmı, bu adamın o qədər böyük entuziazmı var ki, özündə ictimaiyyəti bu ideallarla tanış etməkdən ötrü qarşısızalmaz daxili təkan hiss edir? O, bir anlıq da olsa düşünürmü ki, belə bir birlik necə əmələ gələ bilər, bu birləşmə nə deməkdir?

Mənim fikrimcə, dükan sahiblərinin əksəriyyəti pəncərələrinə qoyduqları şüarlar haqda heç vaxt nə düşünür, nə də onlardan əsl mövqelərini ifadə etmək üçün istifadə edirlər. Bu poster bizim dükana soğan və yerkökü ilə birlikdə anbardan göndərilib. O, belə şüarları, sadəcə, ona görə pəncərəsinə qoyur ki, illərlə belə edilib, hamı belə edir, bunun yolu budur. Əgər imtina etsə, başına iş açar, problem yarana bilər. Pəncərəsində lazımi dekorasiyanın olmamasına görə danlana bilər; kimsə onu hətta qeyri-sadiqlikdə günahlandırma bilər. O, belə edir, ona görə ki, bu həyatda baş çıxarmaq üçün belə edilməlidir. Bu, onların özlərinin dediyi kimi, "cəmiyyətlə harmoniyada" sakit həyat təmin edən minlərcə xırdalıqdan biridir.

Aydındır ki, dükançı üçün nümayiş etdirilən şüarın semantik mənasının heç bir əhəmiyyəti yoxdur; o, bu

şüarı öz pəncərəsinə insanları şüarın ifadə etdiyi idealla tanış etməkdən ötrü şəxsi istəyi ilə qoymur. Əlbəttə, bu o demək deyil ki, onun hərəkətinin, ümumiyyətlə, heç bir motivi və əhəmiyyəti yoxdur, yaxud şüar heç kəsə heç bir məlumat ötürmür. Şüar - işarədir və belə baxanda, bu işarədə şüuraltı, lakin çox dəqiq ismarıç olur.

Bu ismarıç belə ifadə oluna bilər: "Mən dükançı XY burada yaşayıram və nə etməli olduğumu bilirəm. Cəmaətin məndən gözlədiyi kimi hərəkət edirəm. Mən qınaqlardan asılıyam. İtaətkaram. Dinc yaşamağa haqqım var." Bu ismarıçın, əlbəttə ki, yönəldiyi bir ünvan var və bu ünvan yuxarılar, - dükançının rəisləridir. İsmarıç eyni zamanda dükançını potensial xəbərçilərdən qoruyan bir qalxandır. Beləliklə, şüarın kökündə dükançının ölüm-qalım məsələsi durur. Bu şüar onun həyati maraqlarını əks etdirir. Bəs bu həyati maraqların özləri nədir?

Gəlin baxaq. Əgər dükançıya "Mən qorxuram və buna görə də sorğu-sualsız itaət edirəm!" şüarını nümayiş etdirməsi təpşırılsaydı, o, bu cümlənin mənasına o qədər də biganə qalmazdı; hərçənd bu bəyanat həqiqəti daha çox əks etdirmiş olardı. Dükançı öz dükanının pəncərəsinə şəxsiyyətinin tənəzzülünə dair o cür şüar qoymağa utanardı, axı o da insandır, onun da ləyaqət hissi var. Bu çətinliyi aşmaq üçün onun sədaqətinin ifadəsi elə bir işarə cildində olmalıdır ki, ən azı mətnin üzündə təmənnəsiz, səmimi inanc nümayiş etdirsən. O, dükançıya "Dünya zəhmətkeşlərinin birləşməsi niyə alınmır?" deməyə imkan verməlidir. Beləliklə, bu işarə

dükənçiyə öz itaətkarlığının dərin əsaslarını özündən gizlətməyə, eyni zamanda hakimiyyətin alt bünövrəsini də gizlətməmiş olmağa kömək edir. O, öz itaətkarlığını ali bir şeyin xarici görünüşü arxasında gizlədir; bu, - ideologiyadır.

İdeologiya dünyayla ünsiyyətin qəlp üsuludur. O, insana şəxsiyyət, ləyaqət və mənəviyyət illüziyası yaradır, eyni zamanda şəxsiyyətdən, ləyaqətdən, mənəviyyətdən üzülüşməyi insanlar üçün asanlaşdırır. Fövqəladə şəxsiyyətə obyektiv bir şey kimi, ideologiya insanlara öz vicdanlarını aldatmağa, əsl vəziyyətlərini, şəxsi həyat tərzlərini özlərindən və dünyadan gizlətməyə imkan verir.

O, çox pragmatik, eyni zamanda yuxarıda, aşağıda və hər hansı tərəfdə olanların legitimləşdirilməsinin məlum ağıratman üsuludur. O, insanlara və Tanrıya yönəldilir. O elə bir örtükdür ki, insanlar öz düşkünləşən varlıqlarını, bayağılaşmalarını, status-kvoya uyğunlaşmalarını onun arxasında gizlədə bilirlər. O elə bir bəhanədir ki, ondan dünyanın bütün zəhmətkeşlərinin birləşməsi marağı arxasında öz işini itirmək qorxusunu gizlədən dükənçidən tutmuş fəhlə sinfinə xidmət ifadələri arxasında gizlənen, əslində isə hakimiyyətdə qalmaq istəyən ən yüksək vəzifəli şəxsə qədər, - hər kəs istifadə edə bilər.

Buna görə də ideologiyanın əsas bəhanə funksiyası post-totalitar sistemin qurbanı və dayağı olan insanlar üçün elə bir illuziya yaratmaqdır ki, guya ideologiya insanın və kainatın istəklərilə, qaydalarıyla harmoniyadadır.

Diktatura nə qədər balacadırsa və cəmiyyətin müasirliyi baxımından az təbəqələşibsə, diktatorun iradəsi o qədər birbaşa həyata keçirilə bilər, başqa sözlə desək, diktator dünyayla bağlı mürəkkəb proseslərdən və ideologiyanın ehtiva etdiyi özünü-bəraətdən yayınaraq, çırpacaq dissiplindən istifadə edə bilər. Ancaq hakimiyyət mexanizmləri mürəkkəbləşdikcə, diktaturaların əhatə etdiyi cəmiyyət böyüdükcə və təbəqələşdikcə, diktatorlar daha uzun müddət hakim olduqca, kənardan daha çox adam onlarla əlbir olmalı və ideologiyaya, ideoloji bəraətə daha böyük əhəmiyyət yüklənməlidir.

İdeologiya rejim və insanlar arasında körpü rolunu oynayır, onun vasitəsilə rejim insanlara, insanlar rejimə yaxınlaşır. Bu, ideologiyanın post-totalitar sistemdə niyə belə mühüm rol oynadığını göstərir: fərdlərin, ierarxiyaların, ötürücü vasitələrin, rejimin bütövlüyünü heç nəyi şansa buraxmayaraq, çoxsaylı üsullarla təmin edən dolayı manipulyasiya vasitələrinin mürəkkəb məşını, - bəraətsiz və məşının hər bir hissəsi üçün bəhanə kimi fəaliyyət göstərən ideologiyasız, sadəcə olaraq, ağlasığmaz olardı.

IV

Post-totalitar sistemin məqsədləri ilə həyatın məqsədləri arasında dərin uçurum var. Belə ki, həyat mahiyyətcə plüralizmə, müxtəlifliyə, müstəqil özünü-idarətməyə, özünü-təşkilə, qıyası, insanın öz azadlığını gerçəkləşdirməsinə doğru getdiyi halda, post-totalitar

sistem uyğunlaşma, yeknəsəqlik və intizam tələb edir. Həyat yeni və gözlənilməz şeylər yaratmağa can atmaqda ikən post-totalitar sistem həyatı həmişəki, vərdiş olunmuş halına qaytarmaq üçün çalışır.

Sistemin məqsədləri onun əsas xüsusiyyəti olan içə-dönüklüyü, getdikcə daha da bütövləşməyə doğru gədən hərəkətini açıb göstərir, bu isə o deməkdir ki, onun təsir radiusu durmadan genişlənir. Bu sistem insanlara - insanların ona xidmət edəcəyinə əmin olanadək xidmət edir.

Sistem - ona xidmətdən başqa hər şeyi, belə desək, insanları əvvəlcədən təyin edilmiş rollarından irəli gətməyə sövq edən hər bir şeyi özünə hücum kimi qiymətləndirir. Bu xüsusda hər bir pozuntu sistemin əsl inkarı sayılır. Ona görə də post-totalitar sistemin daxili məqsədi ilk baxışdan göründüyü kimi, sadəcə, hakimiyyətin hakim qrupun əlində qorunub saxlanması deyil. Özünü müdafiə sosial fenomeni daha yüksək bir pilləyə, sistemi işlədən kor avtomatizmə tabe etdirilir. Hakimiyyət ierarxiyasında hansı vəzifəni tutmalarından asılı olmayaraq, sistem insanları bu avtomatizmi hərəkətə gətirən və ona xidmət etmək niyyətində olan şeylərdən başqa, öz-özlüyündə bir dəyər saymır. Buna görə də hər hansı bir insanın hakimiyyət arzusunun istiqaməti yalnız sistemin avtomatizminin istiqaməti ilə üst-üstə düşəndə qəbul edilən olur.

Sistem və fərd arasında bəhanələr körpüsü yaradan ideologiya sistemin məqsədləri ilə həyat məqsədləri arasında olan uçurumu doldurur. Elə bir görüntü ya-

radır ki, guya sistemin tələbləri həyatın tələbatlarından doğur. Bu, gerçəklik kimi qəbul edilməyə çalışan görünülər dünyasıdır.

Post-totalitar sistem insanlara hər addımda toxunur, lakin bunu öz ideoloji əlcəkləri ilə edir. Ona görə də bu sistemdə həyat hərtərəfli riyakarlıq və yalanla dolu olur: bürokratik hökumət xalq hökuməti adlandırılır; işçi sinif işçi sinfi adıyla qul edilir; fərdin xalis tənəzzülü onun tam azadlığı kimi təqdim edilir; insanları informasiyadan məhrum edib adını qoyurlar ki, insanlar informasiya ilə təchiz edilir; hakimiyyətin manipulyasiya üçün istifadəsi hakimiyyətə ictimai nəzarət adlandırılır, hakimiyyətin yersiz sui-istifadəsi qanunlar məcəlləsinə riayət kimi qələmə verilir; mədəniyyətin sıxışdırılması onun inkişafı adlandırılır; imperiya təsirinin genişlənməsi əzilmişlərə dəstək kimi təqdim edilir; özünümüdafiə azadlığının yoxluğu “azadlığın ən yüksək forması” olur; saxta seçkilər demokratiyanın tənənəsi kimi sınırlar; müstəqil düşüncənin yasaqlanması dünyaya elmi baxış, hərbi təcavüz qarşı köməyi kimi təqdim olunur. Rejim öz yalanlarının əsiri olduğundan, hər şeyi saxtalaşdırmalıdır. Rejim keçmiş saxtalaşdırır. Rejim indini və gələcəyi saxtalaşdırır. O, statistikanı saxtalaşdırır. O, əslində hər yola qadir olan, prinsipsiz polis aparatı olduğunu boynundan atır. O, guya insan haqlarına hörmət etdiyini deyir. Guya ki, heç kəsi güdmür, izləmir. Guya heç nədən qorxmur. “Guya”, yalandan heç nə etmədiyini göstərməyə çalışır.

Fərdlərin bütün bu yalanlara inanmasına ehtiyac yoxdur, lakin onlar inanmış kimi davranmalı, ən azı sakitcə dözməlidirlər və ya yuxarılara işləyənlərlə yaxşı yola getməlidirlər. Buna görə də yalanlar içində yaşamağıdır. Yalanı səmimi, qəlbdən qəbul etmələrinə ehtiyac yoxdur, yalan içindəki həyatla barışmaları yetər. Məhz bu fakta görə sistemi təsdiq edən, sistemin istəyini yerinə yetirən, dəstəkləyən insanlar – sistemin özüdür.

V

Biz dükançının şüarının zahiri mənası ilə şüarın əslində nə dediyi arasında heç bir əlaqə olmadığını gördük. Bununla belə, bu əsl məna kifayət qədər aydın və anlaşılıqdır, çünki məğz tanışdır: dükançı sədaqətini rejimin eşidəcəyi tərzdə bəyan edir (o, bəyanatının qəbul edilməsi üçün başqa heç nə edə bilməz); bu tərz - tövsiyə olunmuş ritualları qəbul etmək, saxta görüntüləri gerçəklik kimi qəbul etmək, verilmiş oyun qaydalarını qeyd-şərtsiz qəbul etməkdir. Beləcə, dükançı özünün bu oyunda oyunçuya çevrilməsinə baxmayaraq, oyunun davam etməsinə, onun mövcud olmasına xidmət edir.

Əgər əvvəllər ideologiya sistemlə insan olan fərd arasında körpü idisə, zaman keçdikcə, o, bu körpü üzərində addımladıqca körpü eyni zamanda sistemlə sistemin tərkib hissəsi olan fərd arasında körpüyə çevrildi. Bu o deməkdir ki, ideologiya əvvəllər psixoloji bəhanə

kimi çıxış edərək, hakimiyyətin təşkilini asanlaşdırırdısa (kənardan işləməklə), bəhanə qəbul edildiyi andan etibarən o, hakimiyyəti içəridən təşkil etməyə və həmin hakimiyyətin aktiv tərkib hissəsi olmağa başlayır. O, hakimiyyət sistemi içərisində ritual kommunikasiyasının prinsiplial vasitəsi kimi çıxış etməyə başlayır.

Bütün bu tərkib hissələrini birləşdirən, onlar arasında əlaqə yaradan, cavabdehliyin vahid metodunu dikte edən, oyun qaydaları ilə, yəni tənzimləmələr, məhdudluqlar, qanunlarla bütün bu tərkib hissələrin birgə fəaliyyətini təmin edən müəyyən bir metafizik nizam olmasaydı, bu bütöv hakimiyyət strukturu (onun fiziki tərəfini artıq müzakirə etmişik) ümumiyyətlə, mövcud ola bilməzdi. Bu metafizik nizam bütöv hakimiyyət strukturunun bünövrəsi və standart xəttidir; bu, onun kommunikasiya sistemini birləşdirir və məlumatların, təlimatların daxili mübadiləsinə imkan verir. Daha çox prosesə forma, quruluş verən yol-nəqliyyat nişanlarına, istiqamət işarələrinə oxşayır. Bu metafizik nizam totalitar hakimiyyət strukturunun daxili uyumunu təmin edir. Bu metafizik nizam yapışqan kimi sistemi bir arada tutur; onun bitişdirici prinsipi, nizam-intizam alətidir. Bu yapışqansız struktur totalitar quruluş kimi yox olub gedər, tənzimlənməyən, xüsusi maraqları və meyilləri ilə bir-birilə xaotik şəkildə toqquşan ayrı-ayrı atomlara parçalanardı. Totalitar hakimiyyətin piramidası onu bir arada tutan, birləşdirən elementdən məhrum olarsa, bir növ maddi dağıntı kimi öz başına uça bilər.

Hakimiyyət strukturu tərəfindən reallığın interpretasiyası olan ideologiya həmişə bu strukturun maraqlarına tabe etdirilir. Buna görə də ona özünü reallıqdan uzaqlaşdırmaq, saxta görüntülər dünyası yaratmaq, ritual olmaq kimi bir təbii tendensiya xasdır. O cəmiyyətlərdə ki, hakimiyyət uğrunda ictimai rəqabət və hakimiyyətə ictimai nəzarət var, həmin cəmiyyətlərdə təbii ki, həm də hakimiyyətin özünü ideoloji cəhətdən legitimləşdirmək yoluna da ictimai nəzarət var. Müvafiq olaraq, belə şəraitdə həmişə ideologiyayı reallıqdan yayınmağa qoymayan islahedici qüvvələr olur. Totalitarizm şəraitində isə bu islahedicilər yox olur, buna görə də ideologiyanın reallıqdan getdikcə daha çox uzaqlaşmasının qarşısını alan heç nə olmur, o, tədricən post-totalitar sistemindəki vəziyyətini alır: görüntü dünyası, yalnız ritual, reallıqla məna əlaqəsindən məhrum olmuş formal dil və reallığı psevdoreallıqla əvəz edən ritual işarələr sistemi. Gördüyümüz kimi, ideologiya eyni zamanda getdikcə hakimiyyətin mühüm tərkib hissəsinə çevrilir, ona xarici legitimlik və daxili vəhdət verən bir sütun olur. Bu aspektin əhəmiyyəti artdıqca, reallıqla əlaqəsini itirdikcə ideologiya qərribə, lakin əsl güc əldə edir. O özü bir reallığa çevrilir, ayrıca reallıq olur və müəyyən səviyyələrdə (əsasən hakimiyyət strukturu içində) reallıqdan daha ağır çəkiyə malik olur.

Tədricən ritual, alışqanlıq onun arxasında gizlənən reallıqdan daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Fenomenlərin mənası və əhəmiyyəti artıq bilavasitə fenomenin özündən deyil, anlayış olaraq, ideoloji kontekstdə tut-

duqları mövqedən qaynaqlanır. Reallıq nəzəriyyəni formalaşdırmır, əksinə, nəzəriyyə reallığı formalaşdırmağa başlayır. Beləliklə, hakimiyyət tədricən reallıqdan çox ideologiyaya yaxınlaşır; gücünü nəzəriyyədən alır və tamamilə ondan asılı vəziyyətə düşür. Bunun belə bir paradoksal nəticəyə gətirməsi labüddür: nəzəriyyə və ya ideologiya hakimiyyətə xidmət etməkdənsə, hakimiyyət ideologiyaya xidmət etməyə başlayır. Yəni sanki ideologiya hakimiyyətin gücünü mənimsəyir, o özü diktatora çevrilir. Sonradan məlum olur ki, nəzəriyyə, ritual, ideologiya özü insanlara təsir edən qərarlar verir. Bu, belədir.

Əgər ideologiya hakimiyyətin daxili təşkilinin prinsipial təminatıdırsa, o, eyni zamanda hakimiyyətin davamlılığının da vacib təminatına çevrilir. Klassik diktaturada hakimiyyətin varisliyi həmişə kifayət qədər problemlə məsələ hesab olunduğu halda (iddialılar öz iddialarına legitimlik verə bilməyəndə, bu, onları hakimiyyətlə açıq konfrantasiyalara əl atmağa sövq edir), post-totalitar sistemdə hakimiyyət bir şəxsdən başqasına, bir qrupdan başqasına, bir nəsildən digərinə daha müntəzəm şəkildə keçir. İddialıların seçimində yeni “şah seçən” iştirak edir: bu, ritualın legitimləşdirilməsidir, rituala etibar etmək, onu yerinə yetirmək və ondan istifadə etmək bacarığıdır, adamın yuxarı qaldırılmasına əvvəllər olduğu qaydada imkan verməkdir.

Təbiidir ki, hakimiyyət uğrunda mübarizə post-totalitar sistemdə də gedir və onların çoxu açıq cəmiyyətdəkindən daha qəddardır, ona görə ki, mübarizə açıq

deyil, demokratik qaydalarla tənzimlənmir, ictimai nəzarətin subyektı deyil, səhnə arxasında gizlənilir. (hakim Kommunist partiyasının birinci katibinin cürbəcür hərbi və təhlükəsizlik qüvvələrinin təbili olmadan dəyişdirilməsinə bircə nümunə gətirmək çətindir). Lakin bu mübarizə sistemin əsl mahiyyəti və davamlılığını (klassik diktaturalarda olduğu qədər) təhdid edə bilməz. Uzaqbaşı, hakimiyyət strukturunu silkələyəcək, ancaq o, tezliklə özünə gələcək, çünki birləşdirici substansiya olan ideologiya öz yerindədir.

Kimin kimlə əvəzlənməsinin fərqi yoxdur, varislik yalnız səhnə arxasından və ümumi ritual çərçivəsində mümkün olur. O ritualı rədd edərək bunu həyata keçirmək mümkün deyil. Ritual diktaturasına görə hakimiyyət həmişə tam anonim qalır. Fərdlər ritualın içində demək olar ki, əriyib itirlər. Onlar ritual tərəfindən silinib atılmalarına imkan verir və çox vaxt belə görünür ki, təkbəşinə ritual insanları zülmətdən hakimiyyətin aydınlığına aparır.

Bu post-totalitar sistemin xarakterik xüsusiyyəti deyilmi ki, hakimiyyət ierarxiyasının bütün səviyələrində fərdlər simasız, oyuncaq insanlar, ritualların nöqərləri və hakimiyyət şablonları tərəfindən sıxışdırılır? Hakimiyyət strukturunun avtomatik əməliyyatı beləcə qeyri-insaniləşdirilir, anonimləşdirilir ki, bu da sistemin fundamental avtomatizminin xüsusiyyətidir.

Görünür, hakimiyyət strukturu üçün fərdi iradəsi olmayan insanları seçən - bu avtomatizmin diktatorlarıdır, post-totalitar sistemin avtomatizminin ayaqda

qalması üçün ən yaxşı təminat kimi boş sözlərdən istifadə edən adamları hakimiyyətə səsləyənin özü boş sözlər diktatorudur.

Qərb sovetşünasları çox vaxt post-totalitar sistemdə insanların rolunu şişirdir və bu fakta səthi yanaşırlar ki, əsas fiqurlar hakimiyyətin mərkəzləşmiş strukturu vasitəsilə böyük gücə malik olsalar da, onlar sistemin daxili qanunlarının kor icraçılarıdır, onlar özləri bu qanunları yaratmır, yarada və bunu heç ağıllarına da gətirə bilməzlər. Hər bir halda təcrübə bizə dönə-dönə bu avtomatizmin hər hansı fərdin istəklərindən daha güclü olduğunu öyrədib; əgər kiminsə müstəqil bir istəyi varsa, o, bunu ritual anonimlik maskası altında gizlətməlidir ki, ümumiyyətlə hakimiyyət ierarxiyasına daxil olmaq imkanı olsun. Nəhayət, həmin adam orada özünə yer tapırsa və öz iradəsini yerinə yetirməyə çalışırsa, bu avtomatizmin böyük ətalət qüvvəsi gec, ya tez qalib gəlir, ya bu fərd zibil kimi sistemdən kənara atılır, ya da tədricən öz fərdiyyətindən uzaqlaşmağa məcbur edilir, bu avtomatizmlə çulğasır, özündən əvvəlkilərdən və sonrakılardan fərqlənmədən bu avtomatizmin köləsinə çevrilir (Misal üçün, Husák və ya Gomukkanın keçdiyi yolu xatırlayaq).

Ardıcıl olaraq ritualın arxasında gizlənmək və onunla bağlı olmaq o deməkdir ki, hətta hakimiyyət strukturunun ən çox maariflənmiş üzvləri də ideologiyaya bulaşmış vəziyyətdədir. Onlar heç zaman çilpaq reallığın tam içinə atılmaq iqtidarında deyillər və yekun götür-qoyda onlar həmişə bu reallığı ideoloji psevdore-

allıqla qarışdırırlar (Fikrimcə, 68-də Dubçek liderliyi vəziyyətə nəzarəti məhz ona görə itirdi ki, onun üzvləri fəvqəladə hallarda və yekun məsələlərdə saxta görünülər dünyasından tam çıxma və özlərini reallıqlara kökləyə bilmədilər). Ona görə də demək olar ki, daxili vəhdətin güc strukturunu təmin edən həmin daxili ünsiyyət vasitəsi kimi ideologiya post-totalitar sistemdə hakimiyyətin fiziki tərəflərinə üstün gəlir, ona nəzərəcarpacaq dərəcədə dominantlıq edir və buna görə həm də onun ömrünün uzanmasını təmin edir. O, sistemin zahiri stabilliyinin dayaqlarından biridir. Amma bu dayaq çox qeyri-stabil bünövrə üzərində - yalanlar üzərində qurulub. Bu sistem yalnız adamlar yalanlar içində yaşamaq istədiyi müddətdə işləyəcək.

VI

Bizim dükançı niyə sistemə öz sədaqətini dükanın şüşəsində nümayiş etdirməli idi? Məgər artıq bu sədaqəti öz çevrəsində müxtəlif adamlara kifayət qədər göstərməyibmi? Axı həmkarlar ittifaqı iclaslarında o, həmişə lazım olduğu kimi səs verib. Həmişə müxtəlif müsabiqələrdə iştirak edib. Yaxşı vətəndaş kimi seçkilərə gedib. O, hətta "anti-Xartiya"ya da imza atıb. Bütün bunlara rəğmən, niyə o öz sədaqətini açıq şəkildə də bəyan etməli idi? Onsuz da onun dükanının yanında keçənlər ayaq saxlayıb, bu tərəvəzsatanın "Bütün dünyanın zəhmətkeşləri birləşsin" fikrini oxumayacaqlar.

Onlar o şüarı, ümumiyyətlə, oxumurlar, bəlkə də onu heç görmürlər. Əgər dükanın qarşısında dayanan hər hansı bir qadın müştəridən vitrində nə gördüyünü soruşsaydınız, çox güman ki, o sizə satışda pomidorun olub-olmadığını deyərdi. Nəinki şüarda nə deyildiyinə, ümumiyyətlə, orada şüar olduğuna fikir vermədiyi məlum olardı.

Tərəvəz satıcısından öz sədaqətini açıq şəkildə bəyan etməsinin tələb olunması ilk baxışdan mənasız görünür. Ancaq hər halda bunun bir mənası var. Adamlar onun şüarına əhəmiyyət vermirlər, ancaq onlar ona görə belə edirlər ki, bu cür şüarlar hər yerdə, başqa dükanların pəncərələrində, işıq dirəklərində, elan lövhələrində, evlərin pəncərələrində, binaların divarlarında, demək olar ki, hər yerdə var. Onlar gündəlik həyat mənzərəsinin bir hissəsidir. Əlbəttə, adamlar xırdalıqları nəzərə almasalar da, ümumi durumdan çox yaxşı xəbərdardırlar. Tərəvəz satıcısının şüarı gündəlik həyatın böyük portretinin kiçik tərkib hissəsidir. Tərəvəz satıcısı şüarı vitrinə kiminsə oxuması, oxuyub başını tərpətməsi ümidi ilə deyil, digər minlərlə şüarla birlikdə hər kəsin bildiyi mənzərəyə öz payını, töhfəsini vermək məqsədi ilə qoyub.

Bu mənzərənin təbii ki, həm də şüuraltı mənası var, belə ki, o, insanlara harada yaşadıklarını və onlardan nə gözləndiyini xatırladır. O, başqalarının nə etdiyini xəbər verir və əgər adamlar kənardə qalmaq, təcrid olunmaq, özlərini cəmiyyətə yadlaşdırmaq, oyun qaydalarını pozaraq öz əmin-amanlıq, sakitlik və təlükəsiz-

liklərini itirmək riski altında qalmaq istəmirlərsə, onlara nə etməli olduqlarını da göstərir.

Tərəvəz satıcısının şüarına əhəmiyyət verməyən müştəri qadın, elə bir saat bundan əvvəl bənzər şüarı öz iş yerinin dəhlizində asmış ola bilər. Bəlkə də o, bunu dükançı kimi, heç düşünmədən edib. Aydınadır ki, o, bunu ümumi mənzərənin fonunda, dükan vitrininin də tərkib hissəsi olduğu ümumi mənzərədən xəbərdar olduğundan etmiş ola bilər. Əgər dükançı həmin qadının ofisinə baş çəksə, divardakı çağırışa diqqət yetirməyəcək, necə ki, müştəri qadın onun dükanında şüara fikir verməmişdi. Bütün bunlara baxmayaraq, onların çağırışları, şüarları bir-birindən asılıdır – hər ikisi ümumi mənzərədən xəbərdar olaraq, belə deyək, vəziyyətin diktəsi altında asılıb. Amma hər ikisi ümumi mənzərənin və müvafiq olaraq həmin bu diktənin yaradılmasına kömək edirlər. Dükançı da, ofis işçisi də yaşadıkları şəraitə uyğunlaşmalar və indi belə etməklə bu şəraitin yaranmasına köməkçi olurlar.

Onlar edilmişləri, ediləcəkləri, edilməli olanları edir, bu saxta çağırışla eyni zamanda belə edilməsinin labüdlüyünü təsdiqləyirlər. Onlar xüsusi bir tələbə boyun əyir və bununla tələbin ömrünü uzadırlar.

Metafizik mənada, dükançının şüarı olmadan ofis işçisinin şüarı, həmçinin bunun əksi mümkün olmazdı. Hər biri digərinə müəyyən bir şeyin təkrarlanmasını təklif edir, qarşı tərəf də bu təklifi qəbul edir. Onların bir-birlərinin çağırışlarına qarşı laqeyd olmaları vur-tut illüziyadır; əslində isə bu şüarları nümayiş etdirməklə

hər biri digərini oyun qaydalarını qəbul etməyə və beləliklə, bu şərtlərə böyük əhəmiyyət verən hakimiyyəti təsdiq etməyə sövq edir. Hər biri digərinə itaətkar olmaqda yardımçı olur. Hər ikisi nəzarət sisteminin obyektı, eyni zamanda subyektdir. Onların hər ikisi sistemin və onun alətlərinin qurbanıdır.

Əgər bütün mikrorayon, heç kəsin oxumadığı çağırış posterləri ilə doludursa, bu, həm mikrorayon katibindən rayon katibinə mesajdır, həm də burada daha böyük məna var; bu, sosial avto-totalıq prinsipinə kiçik bir əməli nümunədir.

Post-totalitar sistemin mahiyyəti qismən ondan ibarətdir ki, o, hamını öz hakimiyyət sferasına çəkir, onlar özlərini insan kimi dərk etməməyə başlayır, şəxsiyyətlərini sistemin xeyrinə təslim edir, sistemin avtomatizminin casuslarına çevrilir, sistemin özü üçün müəyyənləşdirdiyi hədəflər yolunda qula çevrilir, hədəflər uğrunda ümumi məsuliyyətdə iştirak edə bilir, sistemin - Mefistofelin Fausta etdiyi kimi, qurduğu tələyə düşə bilirlər. Bundan əlavə, onlar ümumi normanın yaradılmasında iştirakçı olur və bu yolla həmvətənlərinə təzyiq göstərə bilirlər.

Bundan başqa, onlar prosesdə iştirakdan məmnun olmağı öyrənə, bunun sanki təbii, qaçılmaz bir şey olduğunu düşünə, nəticədə işə qarışmamağı, iştirak etməməyi anormallıq, təkəbbür, özlərinə qarşı hücum, cəmiyyətdən ayrı düşmə kimi qiymətləndirə bilirlər. Post-totalitar sistem hər kəsi öz təsir dairəsinə çəkməklə hamını qarşılıqlı totalılığın və cəmiyyətin avto-total-

lığının bir vasitəsinə çevirir.

Əslində təkcə dükançılar deyil, hamı prosesə cəlb edilib və əsarət altındadır, hətta baş nazir də. İerarxiyadakı vəzifələrin müxtəlif olması, sadəcə, iştirak dərəcəsini müxtəlif edir. Yəni tərəvəz satıcısının rolu azdır və müvafiq olaraq gücü də, hakimiyyəti də çox azdır. Təbii olaraq, baş nazir böyük gücə malikdir, əvəzində onun bu işdə iştirak payı da böyükdür. Hər halda onların heç biri azad deyil, hərəsi bir cür məhkumdur. Bu iştirak prosesində əsas cinayət yoldaşı başqa bir şəxs deyil, sistemin özüdür. Hakimiyyət ierarxiyasındakı vəzifə - məsuliyyət və təqsir dərəcəsini müəyyənləşdirir, o, nə bir kəsin boynuna qeyri-məhdud məsuliyyət və suç qoyur, nə də ona tam bəraət verir.

Beləliklə, həyatın məqsədləri ilə sistemin məqsədləri arasındakı münaqişə iki ayrı sosial cəmiyyət arasındakı münaqişə deyil; yalnız çox ümumi (hətta yalnız təqribi) baxış bizə cəmiyyəti idarə edənlərə və idarə olunanlara bölməyə imkan verir.

Yeri gəlmişkən, bu məqamda post-totalitar sistemlə ənənəvi diktatura arasında mövcud olan ən ciddi fərqlər üzə çıxır ki, bu fərqlər də sosial sinfə müvafiq olaraq münaqişə xəttini cızmağa imkan verir. Post-totalitar sistemdə bu xətt faktiki olaraq hər bir adamdan keçir, hər kəs özünəməxsus yolla sistemin həm qurbanı, həm də dayacağıdır.

Sistem deyərkən bir qrupun digər qrup üzərində yaratdığı sosial quruluşu deyil, bütün cəmiyyətə nüfuz

edən, onu formalaşdıran, dərk və ya təyin edilməsi qeyri-mümkün görünən, ancaq cəmiyyət tərəfindən həyatın mənası kimi xarakterizə edilən bir şeyi başa düşürük. İnsanların yaratmış və hazırda yaratmaqda olduğu, buna görə öz daxili şəxsiyyətlərindən məhrum olduqları özbaşına sistem nə tarixin səhv başa düşülməsinin, nə tarixin nə cürsə öz relsindən çıxmasının nəticəsidir, nə də ki, naməlum səbəblərdən belə üsulla bir qisim insana işgəncə verməyi qərara almış iblisənə iradənin məhsuludur. Bu, yalnız ona görə baş verə bilər və ya baş verib ki, müasir insanlıqda belə bir sistemi yaratmağa və ya ən azı, ona qarşı dözümlü olmağa açıq-aşkar müəyyən meyil tendensiyası var. İnsanlarda bu sistemə uyğun olan, cavab verən nəyinsə olması dəqiqdir, onlar nəyəsə reaksiya verir, nəyəsə uyğunlaşırlar, onların içində nə isə var ki, üsyan səylərini iflic edir. İnsanlar yalan içində yaşamağa məcbur olurlar, lakin yalnız ona görə məcbur olurlar ki, əslində belə yaşamağa qadirdirlər.

Ona görə də yalnız sistem kütləni özgələşdirmir, həm də özgələşmiş insanlıq bu sistemi öz qeyri-ixtiyari ana planı kimi, öz tənəzzülünün tənəzzülə uğramış surəti kimi, xalqın ayrı-ayrı fərdlər kimi məğlubiyyətinin hesabı kimi dəstəkləyir.

Hər bir insanın təbii olaraq, həyat məqsədləri var. Hər kəsin ürəyində bəşəriyyətin haqqı olan ləyaqət, mənəvi bütövlük, ifadə azadlığı, mövcudat üzərində üstünlük hissi üçün bir qədər həsrət var. Amma eyni zamanda hər kəs az və ya çox dərəcədə yalan içində

yaşamaqla razılaşmağa qadirdir. Hər kəs bu və ya digər şəkildə özünə xas, anadangəlmə insanlığının profan bayağılaşdırılmasına və utilitarizmə güzəştə gedir. Hər kəsdə müəyyən qədər ümumi kütləyə qarışmaq və psevdo-həyat çayının axını ilə üzüaşağı rahatca axmaq istəyi var. Bu, iki şəxs arasında adi münacişədən fərqli bir şeydir. Bu pisdən də pis bir şeydir, bu, birbaşa şəxsiyyət anlayışının özünə meydan oxumaqdır.

Sadə dildə desək, post-totalitar sistemin bünövrəsini diktatura ilə istehlak cəmiyyəti arasındakı tarixi toqquşma təşkil edir. Yalanla yaşamağa uzunmüddətli adaptasiya qabiliyyəti və sosial avto-totallığın asanlıqla yayılması ilə istehlaka meyilli adamların öz ruhi və mənəvi təmizlikləri üçün bəzi maddiyyatları qurban vermək istəməməsi arasında, çağdaş sivilisasiyanın ağılı başdan alan, yoldan çıxaran şeyləri ilə qarşılaşanda ali dəyərləri təslim etməyə hazır olması arasında, kütləvi biganəliyin cəlbədicü qüvvəsinə qarşı açıq, zəif olması arasında müəyyən əlaqə var, elə deyilmi?

Nəhayət, məgər post-totalitar sistemdə həyatın bozluğu və boşluğu ümumilikdə müasir həyatın şişirdilmiş karikaturası deyilmi? Əslində biz, Qərb üçün (sivilisasiya miqyasında çox-çox geridə olsaq da) onun gizli tendensiyalarını açıq göstərərək xəbərdarlıq rolu oynamırıqmı?

VII

İndi isə fərz edək ki, bir gün bizim dükançı nəşə fikirləşir və rəğbət qazanmaq üçün asdığı şüarı daha asdır. Daha seçkilərdə iştirak etmir, çünki bunun məzhəkə olduğunu bilir. Siyasi toplantılarda həmişəki yalanı yox, əslində nə düşündüyünü deməyə başlayır. Hətta vicdanının səsinə dinləyib, dəstəklədiyi adamlarla həmrəylik nümayiş etdirməyə cürət edir. Bununla o, yalan içində yaşamağa qarşı çıxır. Ritullaşmış adətləri rədd edir və oyun qaydalarını pozur. Tapdanmış mənliliyini və ləyaqətini yenidən kəşf edir. Azadlığına konkret əhəmiyyət verir. Yalansız yaşamağa cəhd üçün üsyan edir.

Əvəzi özünü çox gözlətməyəcək. O, mağazadakı vəzifəsindən azad ediləcək və anbara keçiriləcək. Maaşı azaldılacaq. Bolqarıstanda məzuniyyət haqda ümidləri puç olacaq. Uşaqlarının ali təhsil müəssisələrinə qəbul olunması şansı risk altına düşəcək. Rəisləri onu sıxışdıracaq, iş yoldaşları onun qeybətini edəcəklər. Amma ona qarşı belə münasibət göstərənlərin çoxu bunu öz içlərindən gələn səbəblərdən yox, bir vaxtlar dükançıni formal şüar asmağa vadar edən səbəblərdən edəcək.

Onlar tərəvəz satıcısını təqib edəcəklər, ona görə ki, bu, onlardan gözlənen addımdır, ona görə ki, sistemə qarşı sədaqətlərini nümayiş etdirsinlər, yaxud da ona görə ki, sadəcə olaraq, ümumi mənzərənin bir hissəsi olsunlar, axı adamlar yaxşı bilirlər ki, şübhə

obyekti olmaq istəmirsənsə, belə məqamlarda necə davranmalısan. Müvafiq olaraq icraçılar da az və ya çox dərəcədə digərləri kimi, - post-totalitar sistemin tərkib hissələri, onun avtomatizminin təmsilçiləri, sosial avto-totallığın kiçik alətləri kimi hərəkət edəcəklər.

Beləliklə, hakimiyyət strukturu dükançıya qarşı bütün bu sanksiyaları tətbiq edənlərin, onu sıxışdıranların, sistemin anonim tərkib hissələrinin vasitəçiliyi ilə dükançını tüpürçək kimi yerə tüpürəcək. Sistem, öz zorakı varlığını büruzə verərək, onu üsyanına görə cəzalandıracaq. Sistem belə də etməlidir, onun avtomatizmi və özünü-müdafiə mexanizminin məntiqi bunu tələb edir. Dükançı adi, özünə görə bir əməl etməyib, o, çox ciddi bir cinayət törədib. Oyun qaydalarını pozmaqla oyunun özünü pozub; bunun sadə, primitiv bir oyun kimi görünməsinə səbəb olub. O, sistemin əsas sütunu olan təzahürlər dünyasını alt-üst edib. O, bütövlüyü təmin edən elementləri bir-birindən ayıraraq güc strukturunu pis vəziyyətdə qoyub. O, yalan içində yaşadığını aşkar edib. O, sistemin əzəmətini dağıdıb və hakimiyyətin təməl əsaslarını ifşa edib. O, kralın lüt olduğunu söyləyib! Kral doğrudan da lüt olduğundan, olduqca təhlükəli bir şey baş verib; bu hərəkəti ilə o, dünyaya xitab edib. O, hamıya pərdənin arxasına baxmağa imkan yaradıb. O, hamıya yalansız yaşamağın mümkün olduğunu göstərmiş. Yalanla yaşamaq yalnız universal sistemdə mümkün ola bilər. Çünki bu prinsip hər yerə nüfuz etməli və hər şeyi əhatə etməlidir. Cızığı

keçən hər kəs bu prinsipi inkar etdiyindən, ona tam təhlükə törətmiş sayılır.

Bu, başadüşüləndir; nə qədər ki, görüntü gerçəkliklə toqquşdurulmayıb, o, görüntü sayılmır. Yalanla yaşamaqla yalansız yaşamaq üzləşdirilməyincə, onun saxta-karlılığını ifşa etmək perspektivi qaranlıqdır. Alternativ ortaya çıxan kimi mahiyyəti, necəliyi, əhatəliliyi baxımından, görüntünün və yalanla yaşamağın mövcudluğunu təhlükə altına alır. Bu alternativin əhatə dairəsi əhəmiyyət kəsb etmir, axı onun gücü fiziki xüsusiyyətlərində deyil, sistemin sütunlarına və qeyri-sabit təməlinə işıq salmasındadır.

Dükənçi sistem üçün malik olduğu hər hansı fiziki və ya aktual gücə görə deyil, etdiyi hərəkət öz həddlərini aşdığına görə, onun ətrafını işıqlandırdığına görə və təbii ki, bu işıqlandırmanın saya-hesaba gəlməyən nəticələrinə görə təhlükəli idi.

Ona görə də post-totalitar sistemdə yalansız yaşamaq ekzistensial ölçüdə (bəşəriyyətin öz ilkin təbiətinə dönməsi), əqli ölçüdə (gerçəkliyi olduğu kimi görmək) və ya mənəvi ölçüdə (başqalarına nümunə olmaq) daha çox ölçülərə malikdir. Onun müəyyən bir siyasi ölçüsü də var. Əgər sistemin əsas dayağını yalanla yaşamaq təşkil edirsə, təəccüblü deyil ki, onun varlığına qarşı əsas təhlükə yalansız yaşamaqdır. Bu səbəbdən sistemə görə, yalansız, həqiqətlə yaşamağın qarşısı lap başlanğıcdan amansızlıqla alınmalıdır.

Post-totalitar sistemdə həqiqət – sözün ən geniş mənasında xüsusi məna daşıyır, başqa kontekstlərdə o mə-

naya rast gəlinmir. Bu sistemdə həqiqət güc faktoru, yaxud bilavasitə siyasi qüvvə amili kimi daha böyük (həm də daha fərqli) rol oynayır.

Həqiqətin gücü necə işləyir? Həqiqət güc faktoru kimi necə işləyir? Onun gücü, əsl güc kimi, necə başa düşülə bilər?

VIII

İnsanlar yalnız o zaman özlərinə qarşı özgüləşə bilərlər ki, buna səbəb olsun. Bu pozuntunun relyefi onların öz mövcudluqlarıdır. Yalansız yaşamaq beləcə, birbaşa yalanla yaşamağın teksturasına hörülüb. Yalanla yaşamaq yalansız yaşamaq da olduğuna görə mövcuddur.

Yalanlı həyat düzəninin altında başqa bir sfera – əsl məqsədləri ilə həqiqətə açıq bir dünya "mürğüləyir". Həqiqətlə yaşamağın nadir, partladıcı, saya-hesaba gəlməyən siyasi gücü ondan ibarətdir ki, açıq-açıq yalansız yaşamağın gözə görünməyən, ancaq hər yerdə mövcud olan bir köməkçisi var – bu gizli sfera. Açıq şəkildə yalansız yaşanan həyat bu gizli sferadan qaynaqlanır; o həyat bu sferaya üz tutanda anlayışla qarşılır. Kommunikasiya üçün potensial məhz burada yerləşir. Ancaq bu yer gizlidir və ona görə də hakimiyyət perspektivindən baxanda çox təhlükəlidir. Onun daxilindəki mürəkkəb ferment yarı-qaranlıqda inkişaf edir və nəhayət, sistem üçün dəhşətli sürprizlər toplusu tək gün işığına çıxdıqdan sonra artıq onu əvvəlki üsullarla ört-basdır etmək çox gec olur. Bu min-

valla onlar rejimi təşvişə salan, davamlı olaraq çaxnaşmada saxlayan, onu qeyri-adekvat reaksiya verməyə vadar edən bir situasiya yaradır.

Görünür, post-totalitar sistemə qarşı, sözün geniş mənasında, müxalif zəminin yaranması üçün ilkin şərt - yalansız yaşamaqdır. Bu müxalif qüvvələr və hakimiyyət arasında qarşılıqlı, sözsüz ki, açıq cəmiyyət və ya klassik diktaturadakından mahiyyətcə fərqli forma alacaq. Əvvəla, bu qarşılıqlı hakimiyyət alətlərinə arxalanan əsl, təşkilatlanmış, kəmiyyətcə müəyyənlanmış qüvvə səviyyəsində deyil, fərqli səviyyədə – insan dərrakəsi və vicdanı, ekzistensial səviyyədə baş verir. Bu özəl gücün səmərəlilik dərəcəsi ardıcılıq, seçicilər və ya əsgərlərlə ölçülmür, çünki o, sosial şüurun beşinci sütununda, həyatın gizli məqsədlərində, insanların ləyaqəti və fundamental hüquqları, əsl sosial və siyasi maraqlarının reallaşdırılması istəklərində öz əksini tapır. Beləliklə, onun gücü müəyyən sosial və siyasi qrupların qüvvəsində deyil, rəsmi güc strukturlarının da daxil olduğu bütün cəmiyyətdə gizlənən potensialda toplanıb. Bu güc öz əsgərlərinə deyil, düşmən əsgərinə arxalanır, yəni yalanla yaşayan və həqiqət qüvvəsi tərəfindən istənilən anda (ən azı nəzəri cəhətdən) vurula biləcək hər bir kəsə (yaxud instinktiv olaraq, vəzifəsini qorumaq istəyindən, nəhayət, həqiqətə uyğunlaşa biləcək adamlara) güvənir. O, belə demək olarsa, məqam yetişdiyi halda, bütöv bir bölməni tərksilah etmək üçün bir mülki şəxs tərəfindən istifadə edilən bakterioloji silahdır. Bu güc

hakimiyyət uğrunda birbaşa mübarizədə iştirak etmir, onun təsiri nəzərə çarpmır.

Onun təkan verdiyi gizli hərəkətlər hər halda görünən bir şeydə - əsl siyasi fəaliyyət və ya hadisədə, sosial hərəkətdə, vətəndaş narazılığının qəfil partlayışında, açıq-aydın monolit hakimiyyət strukturu daxilində kəskin münaqişədə, yaxud, sadəcə, sosial və intellektual mühitdə qarşısı alına bilməyəcək transformasiyalarda üzə çıxmağa bilər, amma bunun nə vaxt, harada, hansı şəraitdə və miqyasda olacağını qabaqcadan demək çətin-dir. Bütün həyat əhəmiyyətli məsələlər və problemlər qalın yalanlar qatı altında gizlədildiyindən, səbr kassasına son damlanın nə zaman düşəcəyi, bu damlanın nə olacağı heç zaman tam aydın olmur. Bu da rejimin yalansız yaşamaq üçün ən sadə cəhdləri belə, qabaqcadan kəskin təqib etməsinin səbəblərindəndir.

Soljenitsin niyə öz vətəninə qovulmuşdu? Əlbəttə, ona görə yox ki, o, əsl güc birliyini təmsil edirdi, ona görə yox ki, rejim təmsilçilərindən hər hansı biri Soljenitsinin onu devirib hökumətdəki yerinə keçəcəyini sanırdı. Soljenitsinin sürgün olunmasının başqa səbəbi vardı: bu, sosial şüurda saysız-hesabsız dəyişikliklərə səbəb olacaq, nəticədə əvvəlcədən proqnozlaşdırıla bilməyən siyasi məğlubiyyətlər törədə biləcək müdhiş həqiqət mənbəyini qətiyyətlə susdurmaq cəhdi idi. Beləcə, post-totalitar sistem öz yoluyla getdi: özünü qorumaq üçün görüntülər dünyasını müdafiə etdi.

Yalanlar dünyasının qabığı qəribə maddədən düzəldilib. Nə qədər ki, o, bütün cəmiyyəti kip bürüyüb

bağlayır, adama elə gəlir ki, o, daşdandır. Ancaq kimsə onun bir hissəsini dağıdırsa, “Kral lütdür!” deyər qışqırırsa, bircə nəfər oyun qaydalarını pozub, baş verənlərin, sadəcə, oyun olduğunu faş edirsə, hər şey qəfildən işığın başqa bucağında görünür və onda qabığın yırtıldığı yerdə əslində parçadan düzəldildiyi görünür və durmadan parçalanıb, sökülüb gedir.

Mən yalansız yaşamaq barədə danışarkən, təbii ki, yalnız bir qrup intellektualın məktubu və ya etirazı kimi konseptual təfəkkür məhsullarını nəzərdə tutmürəm. Bu, hər hansı bir şəxsin və ya qrupun manipulyasiyaya qarşı üsyana qalxdığı hər hansı vasitə ola bilər; bura, məsələn, intellektualların məktubundan tutmuş zəhmətkeşlərin tətlinədək, rok konsertdən tutmuş tələbə nümayişinədək, saxta seçkilərdə iştirakdan imtina etməkdən tutmuş bəzi rəsmi konqreslərdə açıq nitq söyləməyə, aclıq aksiyasına qədər bir çox üsul daxildir.

Sərbəst yaşayış istəyinin boğulması mürəkkəb prosesdirsə, həyatın bütün sahələri özünü-ifadənin manipulyasiyasına əsaslanırsa, onda hər bir sərbəst özünü-ifadə - post-totalitar sistemə dolayı siyasi təhlükədir. Başqa sosial sitemlərdə belə özünüifadələrə heç kim nəinki hakimiyyət partlayışı, ümumiyyətlə, hər hansı potensial siyasi məna verməzdi.

Praqa Baharı adətən əsl qüvvə səviyyəsində olan iki qrup – sistemi olduğu kimi saxlamaq istəyənlərlə onda islahatlar aparılmasını istəyənlər arasında toqquşma kimi başa düşülür. Unudulur ki, bu qarşıdurma, sadəcə

olaraq, cəmiyyətin ruh və vicdan teatrında oynanılmış uzun bir dram tamaşasının son səhnəsi, labüd nəticəsi idi.

Bu tamaşanın əvvəlində hər şey onların pisliyinə olsa belə, yalansız yaşamaq istəyən şəxslər var idi. O adamların əsl gücə nə əlləri çatırdı, nə də buna can atırdılar. Onların yaşadığı həqiqət sferası heç də siyasi fikir mühiti deyildi, bu, vacib də deyil. Onlar şair, rəssam, musiqiçi və ya öz insan ləyaqətini saxlamağa qadir sadə vətəndaşlar da ola bilərdilər.

Bu gün müəyyən fəaliyyət və ya qayənin verilən mühitə nə zaman və hansı gizli, dolaşq kanallar vasitəsilə təsir etdiyini dəqiq müəyyənləşdirmək və yalan dünyasının divarlarından keçərək, tədricən yayılaraq onu dağıdan həqiqət virusunun izinə düşmək, təbii ki, çətinidir. Hər halda bir şey aydındır ki, siyasi islahat cəhdi cəmiyyətin oyanışı səbəbindən deyil, həmin oyanışdan doğan yekun səbəbindən idi.

Düşünürəm ki, indiki zaman da bu təcrübənin işığında daha yaxşı başa düşülə bilər. Minlərlə Xartiyaçı ilə post-totalitar sistem arasındakı qarşıdurma o zaman siyasi cəhətdən umidsiz hesab edilə bilərdi. Biz ona hər bir siyasi qüvvənin başlıca olaraq real qüvvə səviyyəsində malik olduğu mövqe ilə ölçülən açıq siyasi sistemin ənənəvi linzasından baxsaq, təbii ki, bu belədir. Bu perspektivdən baxanda Xartiya kimi kiçik partiyanın, sözsüz ki, heç bir şansı olmazdı. Amma əgər o qarşıdurmanı post-totalitar sistemdə gücün nə olması haqda malik olduğumuz bilik fonunda nəzərdən keçir-

sək, o, qarşımıza tam başqa bucaqda çıxır. "Xartiya 77"-nin yaranmasının, mövcudluğunun, gizli sferada fəaliyyətinin və orada Xartiyanın vətəndaş şüurunu, özünə-əminliyini oyatmaq cəhdlərinin təsiri barədə hal-hazırda dəqiq bir şey söyləmək mümkün deyil. Bu sərmayənin son nəticədə xüsusi siyasi dəyişikliklər formasında nə zaman və necə dividendlər verəcəyini və ya verməyəcəyini öncədən söyləmək isə daha çətindir. Ancaq o, əlbəttə ki, yalansız yaşamağın bir hissəsidir.

Ekzistensial çözüm kimi, o, insanları öz şəxsiyyətlərinin möhkəm əsasına qaytarır, siyasət kimi isə onları "ya hər şey, ya heç nə" qumar oyununa atır. Bu səbəbdən bu işə yalnız riski göz altına alanlar, ya da Çexoslovakiyada bu gün siyasəti yüyənləməyin başqa yolu olmadığı nəticəsinə gələnlər girişir. Bu nəticəyə yalnız o şəxslər gələ bilər ki, özünü siyasətə qurban vermək niyyətində deyil və ya belə bir qurban tələb edən siyasətə inanmır.

Post-totalitar sistem əsl qüvvə səviyyəsində olan istənilən rəqib alternativə, həmçinin öz avtomatizminin qanunlarından asılı olmayan hər hansı siyasət formalarına nə qədər mane olursa, hər hansı potensial siyasi təhlükənin ağırlıq mərkəzi daha böyük qətiyyətlə ekzistensial və siyasətəqədərki sahəyə sürüşür; adətən hər hansı şüurlu səy göstərmədən, yalansız yaşamaq sistem avtomatizminin əleyhinə işləyən bütün fəaliyyət növlərinin çıxış nöqtəsinə çevrilir.

Hətta belə fəaliyyətlər sonda yalansız yaşamaq sahəsindən kənara yayılırsa (yəni onlar müxtəlif paralel qu-

rumlara, hərəkətlərə, təşkilatlara çevrilir, siyasi fəaliyyət hesab edilir, rəsmi dairələrə əsl təzyiqlik əmələ gətirir və əslində əsl güc səviyyəsinə müəyyən təsir etməyə başlayırlarsa), həmişə onlarda mənşələrinə dair xüsusi əlamət qalır. Ona görə də, mənə elə gəlir ki, hətta dissident hərəkətləri deyilən hərəkətlər də əmələ gəldikləri bu xüsusi zəmini daim nəzərə almadan lazımcı başa düşülə bilməzlər.

IX

Yalan içində yaşayışdan qaynaqlanan insan şəxsiyyətinin dərin böhranı, belə bir həyatı mümkün edən böhran, şübhəsiz ki, mənəvi ölçüyə də malikdir – o, başqa məsələlərlə yanaşı, cəmiyyətdəki dərin mənəvi böhran kimi büruzə verir. İstehlakçı dəyərlər sistemi ilə şirniklənmiş, şəxsiyyəti kütləvi sivilisasiyanın qarışıq məhlulunda həll olmuş, varlıq düzənində kökləri olmayan, sağ qalmaq instinktindən savayı heç bir məsuliyyət hissi olmayan şəxs mənəviyyətsizləşmiş şəxsdir. Sistem bu mənəviyyətsizlikdən asılı vəziyyətdədir, onu dərinləşdirir, əslində sistem bu mənəviyyətsizləşmənin cəmiyyətdəki inikasıdır. Bir məcburi siyasətə qarşı bəşəri üsyan kimi yalansız yaşamaq isə, əksinə, insanın öz məsuliyyət hissi üzərində nəzarətini bərpa etmək cəhdidir. Başqa sözlə, bu, sırf mənəvi addımdır, təkcə ona görə yox ki, baha başa gəlir, həm də prinsipcə ona görə ki, bunda mənfəət güdülmür: bu risk ümumi fayda, ümumi yaxşılaşma, düzəlmə şəkl-

lində mükafat gətirə bilər, ya da gətirməz. Əvvəl də qeyd etdiyim kimi, bu, “ya hər şey, ya da heç nə” prinsipli şans oyunudur və bu gün veriləcək qurbanın sabah, qoy lap ümumi təşəkkür formasında olsun, mükafat gətirəcəyini zənn edərək belə bir macərəyə girişən bir adamın “ağıllı” olduğunu təsəvvür etmək çətin-dir (Yeri gəlmişkən, hakim dairələrin nümayəndələri yalansız yaşayanlara elə hey hakimiyət yanğısı, şöhrət və ya var-dövlət kimi utilitar motivləri aid etməklə onları öz mənəviyyatsızlıq dünyalarına bulaşdırmağa çalışırlar).

Post-totalitar sistemdə yalansız yaşamaq müstəqil, alternativ siyasi ideyalar üçün başlıca zəminə çevrilirsə, bu ideyaların xarakteri və gələcəyi haqqında bütün düşüncələr bu mənəvi ölçünü mütləq siyasi hadisə kimi əks etdirməlidir (İnqilabi Marksist əqidəsinin mənəviyyatı üstqurum məhsulu kimi qiymətləndirməsi, hər hansı dostumuzun bu ölçünün əhəmiyyətini tam anlamasına və onu dünyagörüşlərinə daxil etməyə hər hansı yolla mane olur, bu, onların ziyanıdır; həmin dünyagörüşü postulatlarına sədaqət, öz siyasi təsir mexanizmlərini lazımınca dərk etməyə mane olur, beləcə, nə qədər paradoksal olsa da, onları olduqları adamlara, başqalarından yanlış dərk etmənin qurbanları olmalarına görə şübhələnənlərə, - marksistlərə çevirir).

Post-totalitar sistemdə mənəviyyatın xüsusi siyasi əhəmiyyəti müasir siyasi tarixdə çox nadir rast gəlinən, aşağıda göstərməyə çalışacağım kimi, uzaqmənzilli nəticələrə malik ola bilər.

X

Şübhəsiz ki, 1969-cu ildə Husak lider olandan sonra Çexoslovakiyada ən vacib siyasi hadisə “Xartiya 77”-nin yaranması idi. Buna baxmayaraq, onun yaranması zamanı mövcud olan ruhi-mənəvi və intellektual ab-hava hər hansı siyasi hadisənin məhsulu deyildi. Həmin ab-hava “The Plastic People of the Universe” rok qrupu ilə bağlı bir neçə gənc musiqçinin məhkəmə prosesi zamanı yaranmışdı.

Onların məhkəmə prosesi iki müxtəlif siyasi qüvvənin və ya siyasi konsepsiyanın deyil, iki fərqli həyat konsepsiyasının qarşıdurması idi. Bir tərəfdə post-totalitar təsisatın qısr puritanlığı, digər tərəfdə isə, sadəcə, yalansız yaşamaq, xoşladığı musiqini ifa etmək, həyat təzlərinə uyğun mahnılar oxumaq, azad, ləyaqətli, yoldaş kimi yaşamaq istəyən naməlum gənclər vardı. Bu adamlar keçmişdə siyasi fəaliyyətlə məşğul olmamışdılar. Onlar nə siyasi iddialara malik müxalifətin yüksək motivasiyalı nümayəndələri idilər, nə də hakimiyyət strukturlarından kənara atılmış keçmiş siyasətçilər. Onlara status-kvoya uyğunlaşmaq, yalan içində yaşamaq prinsiplərini qəbul etmək, bununla da hakimiyyətdəkilərin müdaxiləsi olmayan bir həyatdan həzz almaq üçün hər cür imkan verilmişdi. Ancaq onlar başqa yolu seçdilər.

Buna baxmayaraq və ya bəlkə də məhz buna görə onların məsələsi hələ də ümidini itirməmiş hər bir kəsə

çox ciddi təsir göstərdi. Üstəlik, məhkəmə prosesi keçirilərkən illərin gözləntisindən, müqavimətin müxtəlif formalarına qarşı apatiya və skeptisizmdən sonra yeni bir əhvali-ruhiyyə işarmağa başladı. Adamlar yorğunluqdan usanmışdılar, onlar durğunluqdan, fəaliyyətsizlikdən, nəyinsə bir zaman düzələcəyinə, sadəcə, ümid etməkdən bezmişdilər. Müəyyən mənada məhkəmə prosesi son damla idi. O zamana qədər bir-birindən təcrid olunmuş, əməkdaşlığa həvəssiz olan və ya əməkdaşlığı çətinləşdirən fəaliyyət növlərinə üstünlük verən müxtəlif meyilli qruplar qəflətən anladılar ki, azadlıq bölünməzdir. Hamı anladı ki, çex anderqraund musiqisinə hücum ən adi və vacib, faktiki olaraq, hamını birləşdirən dəyərə, yalansız yaşamağın özünə, həyatın əsl məqsədlərinə hücumdur. Rok musiqisi ifa etmək azadlığı – insan azadlığı kimi dərk olundu, eləcə də fəlsəfi və siyasi tənqiddə iştirak azadlığı, yazmaq azadlığı, cəmiyyətin müxtəlif sosial və siyasi maraqlarını ifadə və müdafiə etmək azadlığı - insan azadlığı kimi başa düşüldü.

İnsanlar gənc musiqiçilərlə əsl həmrəylik hissi yaşamaqdan ruhlanmış, anlamışdılar ki, yaradıcılığının nə dərəcədə yaxın və ya uzaq olmasından, həyata münasibətindən asılı olmayaraq, başqalarının azadlığını dəstəkləməmək, öz azadlığını əldən vermək deməkdir (Qanun qarşısında bərabərlik olmadan azadlıq olmaz, azadlıq olmadan qanun qarşısında bərabərlik olmaz; "Xartiya 77" bu qədim fikrə yeni və özünəməxsus mənə verdi, bu isə Çexiyanın müasir tarixi üçün böyük

əhəmiyyətə malik oldu. "Altmış səkkiz" kitabının müəllifi Sládeček, öz parlaq əsərində bugünkü mənəvi və siyasi iztirablarımızın kökündə "istisna prinsipi" (principle of exclusion) durduğunu yazır. Bu prinsip İkinci Dünya müharibəsinin sonunda demokratlarla kommunistlər arasındakı qəribə gizli anlaşmadan yaranmış və getdikcə inkişaf etmişdi. Onillərdən sonra ilk dəfə bu prinsipin öhdəsindən "Xartiya-77" gəldi; Xartiyada birləşən bütün tərəflər ilk dəfə bərabərhüquqlu tərəfdaş oldular. "Xartiya 77" – təkcə kommunistlərlə qeyri-kommunistlərin koalisiyası deyildi; elə olsaydı, bu, tarixi baxımdan yeni, mənəvi və siyasi baxımdan isə inqilabi bir şey olmazdı, əksinə, bu ittifaq a priori hər kəsə açıqdır və burada heç kəs tabe mövqə tutmağa məcbur edilə bilməz). "Xartiya 77" məhz bu cür şəraitdə yaranmışdı. Kim deyərdi ki, bir-iki adi rok qrupun məhkəmə işinin belə uzaqmənzilli nəticələri ola bilər?

Zənnimcə, "Xartiya 77"-nin kökləri yuxarıda göstərmək istədiklərimi çox gözəl təsvir edir: post-totalitar sistemdə tədricən siyasi xarakter alan hərəkətlərin kökündə adətən heç də açıq siyasi hadisələr, yaxud da müxtəlif qüvvələr, ideyalar arasındakı açıq siyasi qarşıdurmalar dayanmır. Bu hərəkətlərin əksəriyyəti haradasa başqa yerdə, daha geniş "siyasətəqədərki" (pre-politik) ərazilərdə, yalanla yaşamaqla yalansız yaşamağın üz-üzə durduğu, yəni post-totalitar sistemin tələblərinin həyatın əsl məqsədləri ilə itilafda olduğu yerlərdə yaranır. Bu əsl həyat məqsədləri çox fərqli for-

malar ala bilir. Bəzən onlar bir qrupun və ya şəxsin maddi və ya ictimai maraqlarının əsası kimi çıxış edir; başqa bir halda, müəyyən intellektual və ya ruhi maraqlar, qalan hallarda insanların öz həyatlarını şəərəflə yaşamaq istəyi kimi daha çox fundamental və ekzistensial tələblər formasında üzə çıxır. Bunların siyasi xarakter almasının səbəbi - həlli tələb olunan bu problemlərin siyasi təbiətli olmasında deyil, post-totalitar sistemin əsaslandığı, asılı olduğu kompleks manipulyasiya sisteminin hər cür azad özünü-ifadəni, yalansız yaşamaq uğrunda atılan hər bir addımı özünə qarşı təhdid və beləliklə, həm də mahiyyətə siyasi hərəkət saymasındadır.

Siyasətəqədərki periferiyadan qaynaqlanmış olan bu hərəkətlərin hər cür siyasi ifadəsi – törəmə hadisədir. Hərəkətlər siyasi layihə, siyasi proqram və ya siyasi impuls kimi meydana çıxdıqları üçün deyil, sistemlə qaçılmaz qarşıdurmaya girmələrinin nəticəsi kimi inkişaf edir və yetkinləşirlər. 1968-ci il hadisələri bunu bir daha təsdiqləyir. Sistemdə islahat aparmaq istəyən kommunist siyasətçilər ona görə islahat proqramları ilə ortalığa çıxmamışdılar ki, birdən-birə onlara ilham gəlmişdi. İslahat proqramları ona görə ortalığa çıxmışdı ki, onlar buna məcbur olmuşdular. Onları buna həyatın, sözün ənənəvi mənasında, siyasətlə heç bir əlaqəsi olmayan sahələrinin göstərdiyi ardıcıl və artan təzyiqlə məcbur etmişdi.

Əslində insanlar ictimai həyatın hər səviyyəsini əhatə edən və hər keçən gün daha açıq ifadə olunan

sosial münaqişələri (əslində bu münaqişələr sistemin məqsədləri ilə həyatın məqsədləri arasındakı ixtilaf idi) siyasi yolla həll etmək istəyirdilər. Cəmiyyətin güclü dəstəyinə arxalanan alimlər və incəsənət adamları müxtəlif yollarla problemi aşkar edir, tələbələr isə problemin həll olunmasını tələb edir. "Xartiya 77"-nin yaranışı həm də mənim bütün bu qeyd etdiklərimin mənəvi tərəfinin xüsusi siyasi əhəmiyyətini nümayiş etdirir. "Xartiya 77" ən müxtəlif qruplar arasında güclü həmrəylik hissi olmadan, artıq dayanıb gözləməyin mümkünsüzlüyünü və həqiqəti birgə, ucadan deməyin (cəzaların kəskinliyindən və dərhal hər hansı nəzərəçarpan nəticə verib-verməyəcəyindən asılı olmayaraq) vacibliyini anlamadan təsəvvür belə olunmazdı.

Jan Patocka ölümündən bir qədər əvvəl yazırdı: "Elə şeylər var ki, uğrunda əzab çəkməyə dəyər" Fikrimcə, xartiyaçılar bunun tək-cə Potockanın kredosu deyil, həm də onların gördükləri işin ən gözəl izahı olduğunu anladılar.

Kənardan, xüsusən də sistemin və onun hakimiyyət strukturlarının gözündə "Xartiya 77" "açıq səmada şimşək" kimi görünürdü. Doğrudur, ildırım heç də açıq səmada çaxmamışdı, lakin bu təəssüratın mənası aydındır; bütün bunlara gətirib çıxaran əsaslar məhz "gizli qat"da, hadisələrin çətinliklə təhlil olunduğu həmin o alatoranda meydana gəlmişdi. O zaman Xartiyanın meydana gələcəyini qabaqcadan görmək indi bu Xartiyanın haralara aparacağını hesablamaq qədər çətin idi. Bir daha qeyd edirəm ki, bu, yalanla yaşayan in-

sanların dünyasını yerindən oynadan bir şok idi. Bir insan görüntülər dünyası quyusunun dərinliyinə nə qədər düşübsə, belə bir şeyin baş verməsi onun üçün o dərəcədə təəccüblü olur.

XI

Post-totalitar rejimlərdə, sözün əhəmiyyətli mənasında, siyasət ictimai həyatdan tamamilə kənarlaşdırılıb. İnsanların nəinki siyasi baxımdan təşkilatlanmağa, heç siyasi fikirlərini ictimai şəkildə ifadə etməyə də imkanları yoxdur. Yaranan boşluğu isə ideoloji ritual doldurur.

Belə bir vəziyyətdə insanların siyasətə marağı azalır və çoxluq müstəqil siyasi fikri qeyri-real, uydurma, bir növ qumar, gündəlik həyatdan çox uzaq bir şey hesab edir; siyasət bəlkə də gözəl, lakin mənasız görünür, çünki bir tərəfdən, tamamilə utopik hesab edilsə, digər tərəfdən, rejimin bu istiqamətdə atılan hər addımın qarşısını fəvqəladə şövqlə alması onu həm də təhlükəli bir oyuna çevirir. Ancaq hətta belə cəmiyyətlərdə siyasəti ötəri bir həvəs kimi atmayan, bu və ya digər vasitələrlə azad düşünməyə, özlərini ifadə etməyə, bəzi hallarda isə siyasi təşkilatlanmaya can atan insanlar, yaxud qruplar olur; çünki bu onların yalansız yaşamaq istəklərlərinin bir parçasıdır. Belə insanların və ya qrupların mövcud olmasının özü olduqca mühüm və dəyərlidir. Ən ağır zamanlarda da onlar siyasi fikrin davamlılığını təmin edirlər. Əgər hər hansı bir hadisə “pre-politik” qarşıdurmadan əsl siyasi im-

pulsa çevrilərək yayılır və beləliklə, rejim üzərində nisbi uğur qazanırsa, bu, əsasən həmin tək- tük, "ordusuz generallar"ın sayəsində olur. Çünki onlar inanılmaz çətinliklərə baxmayaraq, siyasi fəaliyyəti davam etdirir və lazım olan məqamda öz siyasi fikirlərinin bəhərlərinə yeni-yeni təkanlar verə bilirlər. Çexoslovakiyada buna dair misallar kifayət qədərdir.

Siyasi fikirləri siyasətdən uzaq əhvali-ruhiyyəli və mənən çökmüş cəmiyyətdə yaymaq kimi Don Kixot sayağı cəhdlərinə görə açıq-aşkar təzyiqlərə məruz qalan 1970-ci illərin siyasi dustaqlarının demək olar ki, hamısının əbəs yerə əziyyət çəkdiqləri düşünülə də, bu gün onlar ən aktiv xartiyaçıların arasındadırlar. "Xartiya 77"-də onların verdiyi erkən qurbanların mənəvi irsi qiymətlidir, onlar bu hərəkəti öz təcrübə və siyasi təfəkkür elementlərilə zənginləşdiriblər.

Ancaq mənə belə gəlir ki, heç vaxt siyasi işdən kənarda durmayan və hər zaman birbaşa siyasi məsuliyyət altına çiyin verməyə hazır olan dostlarım tez-tez bir xroniki səhvə yol verirlər: sosial və siyasi reallıq olaraq, post-totalitar sistemin tarixi unikallığını yetərincə anlamırlar. Post-totalitar sistemə xas olan gücün müstəsna təbiəti haqda məlumatlarının az olması onların ənənəvi mənada birbaşa siyasi fəaliyyətin əhəmiyyətini həddən artıq qiymətləndirmələrinə səbəb olur. Bundan başqa, onlar əsl siyasi dəyişikliklərin qaynaqlandığı "siyasətə-qədərki" hadisə və proseslərin əhəmiyyətinə göz yumurlar. Siyasi fəal və ya sadəcə, siyasi ambissiyaları olan adamlar kimi, onlar təbii siyasi həyatın dayandığı

yerdə fəaliyyət göstərməyə çalışırlar. Onlar normal siyasi şəraitdə uyğun ola biləcək davranış modellərini dəstəkləyir, özləri də bilmədən, yeni və başqalarından kəskin fərqləri olan siyasi mühitə köhnə düşüncə tərzi, adətlər, anlayışlar, kateqoriyalar və baxışlar gətirirlər. Onların yuxarıdakı anlayışların post-totalitar sistemdə hansı mənə daşdığı, bu sistemdə nələrin siyasi təsiri və potensialı olduğu, nəyi necə etmək barədə təsəvvürləri yoxdur. Çünki hakimiyyət strukturlarından kənarlaşdırılmış, həmin strukturlara birbaşa təsir edə bilməyən belə adamlar, həm də demokratik cəmiyyətdə, yaxud klassik diktaturada az və ya çox dərəcədə oturuşmuş siyasət ənənələrinə sadıq qaldıqlarından çox zaman realılıqla əlaqəni itirirlər. “Niyə bizim təkliflərimizdən heç birinin onsuz da qəbul olunmayacağı bir zamanda reallığa güzəştə gedək?” - deyərək, özlərini utopik düşüncələr dünyasına məhkum edirlər.

Yuxarıda göstərmək istədiyim kimi, post-totalitar sistemdəki böyük siyasi hadisələrin qaynaqları demokratik rejimlərdəkindən fərqlənir. Əgər ictimaiyyətin böyük bir hissəsi alternativ siyasi model və proqramlara, müxalif siyasi partiyalara laqeyd və hətta şübhəylə yanaşırsa, bu heç də ictimai əlaqələrə münasibətdə ümumi apatiya olmasından, ali məsuliyyət hissəsinin itirilməsindən, başqa sözlə, sadəcə, ümumi mənəviyyətsizləşmənin nəticəsi deyil. Onların bu yanaşmasında həm də bir qədər sağlam sosial instinkt var. İnsanlar sanki intuitiv olaraq hiss edirlər ki, daha heç nə göründüyü kimi deyil” və bundan sonra hər şey tam başqa cür olmalıdır.

Əgər son dövrlərdə ilk dəfə Sovet bloku ölkələrində ən mühüm siyasi hadisələr baş verdisə, bu, ona görə belə oldu ki, onun önündə dayanan simalar özünü siyasətçi hesab edənlər deyil, daha çox riyaziyyatçılar, filosoflar, fiziklər, yazıçılar, tarixçilər, adi fəhlələr idi və bu müxtəlif dissident hərəkətlərinin aparıcı qüvvəsinin qeyri-siyasətçi peşələrindən olmasının səbəbi heç də onların özlərini bilavasitə siyasətçi sayanlardan daha ağıllı olması deyil. Ona görə belə alınıb ki, əgər bir adam siyasətçi deyilsə, o, siyasətin ənənəvi qanunları ilə məhdudlaşmır və nə qədər qərribə səslənsə də, əsl siyasi gerçəklikdən daha çox xəbərdar olur, mövcud şəraitdə hansı tədbirlərin görülməli və görülməli olduğunu daha yaxşı hiss edir. Bunun başqa yolu yoxdur: alternativ siyasi model nə qədər gözəl olsa da, artıq “gizli təbəqə”ylə danışa, insanları, cəmiyyəti əsl siyasi həyəcana gətirə, ilhamlandırma bilmir.

Post-totalitar sistemdə hər yer əsl potensial siyasət sferasına daxildir. Çünki sistemin kompleks tələbləri ilə həyatın məqsədləri arasında davam edən qarşıdurma hər yerdədir; insanların birinin digəri ilə harmoniyada yaşamağa elementar ehtiyacları var, mənsəb sahibləri tərəfindən alçaldılmamalı, daim polis nəzarətində olmamalı, öz fikirlərini azad ifadə etməyi bacarmalı, qanuni təhlükəsizlikləri təmin olunmalı, yaradıcılıq üçün müvafiq şəraitləri olmalıdır və s. Bu fundamental, universal və həyati tendensiyaya aidiyyəti olan hər şey insanlar üçün maraqlıdır.

İdeal siyasi və ya iqtisadi düzən üçün mücərrəd lay-

ihələr artıq maraqlı deyil; təkcə ona görə yox ki, insanlar bütün bunların həyata keçirilmə şansının çox kiçik olduğunu anlayırlar, həm də ona görə ki, bu gün insanlar hansısa “iks günü”nə (“X-day”) – öz baxışlarını hər şeyin qaydasında olacağı qeyri-müəyyən tarixə dikməklə cəmiyyətin daha asanlıqla köləliyə, köləliyin yeni formalarına salına biləcəklərini anlayırlar. Post-totalitar sistemdə yaşayan insanlar bir şeyi dəqiq bilirlər ki, əsas məsələ bir və ya bir neçə siyasi partiyanın iqtidarda olması və bu partiyaların özlərini necə təyin etmələrində, özlərinə hansı yarlıqı yapışdırmalarında deyil, əsas olan, bu cür cəmiyyətdə, ümumiyyətlə, insan kimi yaşamağın mümkün olub-olmamasıdır.

Ənənəvi siyasət kateqoriyalarının və vərdişlərinin ağır yükünü aşmaqla insanlıq aləminə birbaşa baxmaq və nəticəyə yalnız hadisələri dəqiq analiz etdikdən sonra varmaq: bu, təkcə siyasi baxımdan daha real yol deyil, həm də siyasi cəhətdən daha perspektivli yoldur. Göstərməyə çalışacağım həqiqi, əsaslı və yaxşılığa doğru davamlı dəyişiklik daha heç bir xüsusi ənənəvi siyasi konsepsiyanın, yəni xarici, - struktur və ya sistematik konsepsiyanın nəticəsində əldə oluna bilməz. Belə dəyişiklik bu gün, heç zaman olmadığı qədər, insan ekzistensiyasından, dünyada insanların mövqeyinin fundamental rekonstruksiyasından, özlərilə, birbirilərlə və kainatla münasibətlərindən doğmalıdır. Əgər daha yaxşı siyasi və iqtisadi model yaradılmalıdırsa, onda bu, hər zamankından daha çox, cəmiyyətdəki əsaslı ekzistensial və mənəvi dəyişikliklərdən

irəli gəlməlidir. Bu, yeni bir maşın kimi dizayn olunub təqdim ediləsi bir şey deyil. Əgər bu, köhnə, tənəzzülə uğramış sistemin yeni versiyasından fərqli, daha yaxşı bir şey olacaqsa, onda bu, hər şeydən əvvəl həyatın özünü transformasiya prosesinin ifadəsi olmalıdır. Əvvəlkindən yaxşı sistem dərhal əvvəlkindən yaxşı həyat təmin etməyəcək. Əslində bunun əksi daha düzgündür, belə ki, yalnız daha yaxşı həyat yaratmaqla daha yaxşı sistem yaratmaq olar.

Bir daha təkrar edim ki, mən heç də siyasi fikir və konseptual siyasi işin əhəmiyyətini azaltmaq istəmirəm. Əksinə, düşünürəm ki, bizim nail ola bilmədiyimiz elə məhz əsl siyasi fikir və əməldir. "Əsl" dedikdə heç vaxt qayıtmayacaq bir dünyadan bizim şəraitə idxal olunmuş ənənəvi siyasi sxematikadan arıdılmış düşüncə və konseptual işi nəzərdə tuturam. Köhnə qaydalara əsaslananlar isə, hətta beləsi mümkün olsa belə, heç bir mühüm problemi birdəfəlik həll edə bilməz.

İkinci və Üçüncü İnternasional, digər bir çox siyasi qüvvə və təşkilatlar kimi, bizim müxtəlif işlərimizə, təbii olaraq, əhəmiyyətli siyasi dəstək verə bilərlər, lakin onların heç biri bu problemləri bizim yerimizə həll etməyəcəklər. Onlar başqa dünyada çalışır və başqa mühitin məhsullarıdır. Onların nəzəri konsepsiyaları bizim üçün maraqlı ola və təlimatçı rolunu oynaya bilər, ancaq bir şey dəqiqdir ki, biz öz problemlərimizi, sadəcə bu təşkilatlarla eyniləşdirməklə həll edə bilmərik.

Bizim ölkədə gördüyümüz işləri demokratik cəmiyyətlərin siyasi həyatında üstünlük təşkil edən bəzi müza-

kirələrin kontekstində yerləşdirməyə cəhd etmək tamamilə mənasız işdir. Məsələn, bizim sistemi dəyişmək, yaxud, sadəcə, islahat aparmaq istəyimizi ciddi-ciddi müzakirə etməyin nə mənası? Yaşadığımız şəraitdə bu, psevdo-problemdir, çünki bu zaman bizim hər hansı bir hədəfə çatmağımız mümkün deyil. Biz heç islahatın harada bitməsi, dəyişikliyin harada başlaması məsələsində aydın təsəvvürə malik deyilik. Üstəlik, acı təcrübələrimizdən bilirik ki, nə islahat, nə də dəyişiklik öz - özlüyündə heç nəyin təminatı deyil. Nəticə etibarilə hər hansı bir xüsusi doktrinanın kölgəsində yaşadığımız sistem islah olunmuş, yaxud dəyişilmiş kimi görünsə də, bizim üçün hər şey yenə eyni qalacaq.

Bizi düşündürən odur ki, bu sistemdə şəərəflə yaşamaq olarmı? Elə etmək olarmı ki, daha çox xalq sistemə deyil, sistem xalqa xidmət etsin? Biz bu hədəflərə yetmək üçün mümkün və lazımlı hər vasitədən istifadə edirik. Yaşadıqları siyasi banallıqda batmış Qərb jurnalistləri bizim yanaşmamızı həddən artıq bürokratik, riskli, revizionist, əks-inqilabi, burjua, kommunist, yaxud ifratsağçı, ifrat solçu adlandıra bilərlər. Amma bu, bizi maraqlandıran ən sonuncu məsələdir.

XII

Tamamilə fərqli şəraitdən bizim şəraitimizə idxal edildiyindən daim qarmaqarıışıqlıq mənbəyi olan bir anlayış var – müxalifət anlayışı. Post-totalitar sistemdə müxalifət dəqiq olaraq nədir?

Ənənəvi parlament hökumət sisteminə malik demokratik cəmiyyətlərdə siyasi müxalifət - müəyyən səviyyədə gücü olan, hakimiyyətdə təmsil olunmayan qüvvə (adətən partiya və ya partiyalar birliyi) kimi başa düşülür. O, ortaya alternativ siyasi proqram qoyur, idarəçilik iddiaları var və hakimiyyət tərəfindən ölkənin siyasi həyatının ayrılmaz tərkib hissəsi kimi tanınır, hörmət edilir. Müxalifət öz təsirini siyasi vasitələrlə yayır və hakimiyyətə gəlmək üçün razılaşdırılmış hüquqi tənzimləmələr əsasında rəqabət aparır.

Bu müxalifət formasından başqa, “əlahiddə parlament müxalifəti” fenomeni də mövcuddur ki, bunlar da yenə az və ya çox dərəcədə təşkilatlanmış gücə sahibdirlər, lakin onlar sistemin yaratdığı qaydalardan kənardə fəaliyyət göstərir və həmin çərçivədə adət ediləndən fərqli vasitələrdən istifadə edirlər.

Klassik diktaturada da müxalifət dedikdə alternativ siyasi proqramlar təklif edən siyasi qüvvələr nəzərdə tutulur. Onlar ya qanuni, ya da qanundankənar fəaliyyət göstərilir, amma heç bir halda onlar hakimiyyət uğrunda müəyyən razılaşdırılmış təlimatlar çərçivəsində rəqabət apara bilməzlər.

“Müxalifət” termini hakim qüvvəyə zərər qərsizdir hazırlayan, yaxud müxtəlif gerilla (partizan), azadlıq hərəkətləri kimi özlərini hakimiyyətlə qarşıdurma vəziyyətində hiss edənlərə də şamil olunur.

Post-totalitar sistemdəki müxalifət isə yuxarıdakılardan heç birinə uyğun gəlmir. Elə isə bu termin hansı mənada istifadə oluna bilər?

1. Bəzən Qərb jurnalistləri müxalifət deyərkən hakimiyyət strukturu içində olub, özlərini hakimiyyətlə gizli münaqişədə hesab edən şəxsləri, yaxud qrupları nəzərdə tuturlar. Bu münaqişəyə səbəb konseptual xarakterli müəyyən fikir ayrılıqları (heç də kəskin fərqliliklər yox) ola bilər, amma bu, daha çox, sadəcə, hakimiyyət həsrətidir, yaxud da hakimiyyəti təmsil edənlərə qarşı şəxsi antipatiyadır.

2. Post-totalitar sistemdə müxalifət həm də qeyd olunan mənada dolayı siyasi təsirə malik olan və ya ola bilən hər şey kimi başa düşülür. Yəni post-totalitar sistemin özünə təhlükə saydığı, əslində isə sistemin özünün təhlükə altına atdığı hər şey - müxalifətdir. Bu mənada dükançının dükanın pəncərəsinə hakimiyyəti öyən şüarı qoymaqdan imtina etməsindən tutmuş azad bir şeirə qədər, - yalansız, həqiqətlə yaşamaq uğrunda atılmış hər addım, başqa sözlə desək, həyatın əsl məqsədlərinin sistemin məqsədlərinin müəyyənləşdirdiyi hədləri aşdığı hər bir məsələ - müxalifətçilikdir.

3. Daha çox isə müxalifət dedikdə (yənə də əsasən Qərb jurnalistlərinə görə) öz müstəqil siyasi baxışlarını, tənqidi mövqelərini ictimailəşdirən, az, ya çox dərəcədə özünü siyasi güc sayan şəxslər və qruplar nəzərdə tutulur. Bu mənada müxalifət anlayışı dissident anlayışı ilə müəyyən qədər üst-üstə düşür, hərçənd ki, bu anlayışlar arasında böyük fərqlər də mövcuddur. Bu, təkcə insanların öz güclərini birbaşa siyasi qüvvə kimi qəbul etmələrindən və iqtidarda iştirak etmək ambisiyalarının olub-olmamasından deyil, həm də onların

hər birinin müxalifət anlayışını necə başa düşməsindən asılıdır.

Yenə "Xartiya 77"-dən bir nümunə gətirək: "Xartiya 77" öz bəyannaməsində vurğulayırdı ki, o, müxalifət deyil, çünki alternativ proqram irəli sürmək niyyəti yoxdur. "Xartiya 77" özünü tam başqa cür gördüyündən, belə proqramlar təklif etmirdi. Faktiki olaraq, əgər post-totalitar sistemdə müxalifət anlayışı alternativ proqramla müəyyən olunursa, "Xartiya 77" müxalifət hesab edilə bilməz. Hərçənd, Çexoslovakiya hökuməti ilk gündən "Xartiya 77"-ni müxalifət birliyi kimi qəbul edir və onunla müxalifət kimi rəftar edirdi. Nəticə etibarilə, hökumət, təbii ki, müxalifət anlayışını mənim verdiyim üçüncü tərifə uyğun olaraq qəbul edir; yəni kütləvi manipulyasiyanın qarşısını almaqla hökumətin fərdlər üzərində mütləqliyi prinsipini inkar edən hər şey müxalifətdir. Müxalifətə verilən bu tərfi əsas götürsək, onda, əlbəttə, biz də hökumət kimi "Xartiya 77"-ni əsl müxalifət hesab etməliyik, çünki "Xartiya 77" yalanla yaşamağın universiallığı üzərində qurulmuş post-totalitar sistemin inkişafına ciddi təhdiddir.

"Xartiya 77"-ni imzalayanların buna münasibəti isə fərqlidir. Mənə belə gəlir ki, onların əksəriyyəti müxalifət anlayışını demokratik cəmiyyətlərdə (və klassik diktaturalarda) olduğu kimi ənənəvi mənada qavrayır; nəticədə onlar müxalifəti (hətta Çexoslovakiyada) iqtidarda olmasa da, hakimiyyətin təyin etdiyi müəyyən qaydalar çərçivəsində fəaliyyət göstərməsə də, bilava-

sitə siyasi cavabdehliyi qəbul etmək üçün hazırlanmış alternativ siyasi proqramı olduğundan, iqtidarda iştirak imkanından imtina etməyən siyasi qüvvə kimi başa düşürlər.

Xartiyaçıların əksəriyyəti özlərini bu tərifdə görmürlər. Azlıq isə özünü məhz yuxarıdakı kimi qavrayır, hərçənd “Xartiya 77” daxilində bu mənada “müxalif” fəaliyyət göstərmək üçün heç bir imkan olmamasını anlayışla qarşılayırlar.

Eyni zamanda hər bir xartiyaçı post-totalitar sistemdəki şəraitin xüsusi təbiətilə kifayət qədər tanışdır və buna görə də anlayır ki, bu, təkcə məxsusi siyasi gücü olan, insan hüquqları uğrunda deyil, həm də müqayisəolunmaz dərəcədə daha məsum məqsədlər üçün mübarizədir, nəticədə onlar müəyyən aspektdən müxalifət kimi qəbul oluna bilərlər. Heç bir xartiyaçı bu mənada müxalifətçi hesab olunmağına etiraz etməz.

İşləri əhəmiyyətli dərəcədə qəlizləşdirən başqa bir məsələ də var. Onilliklər boyu Sovet blokunda cəmiyyəti idarə edən qüvvə müxalifət sözünü ən pis ittiham, “düşmən” sözünə sinonim kimi işlədib. Kimisə “müxalifətçi” adlandırmaq o demək idi ki, həmin adam hökuməti (sözsüz ki, imperialistlərin xeyrinə) dəyişmək, sosializmə son qoymaq istəyir. Bu damğanın dar ağacına qədər apardığı zamanlar da olub və bu heç də insanları müxalifətçi adlanmağa yumşaq desək həvəsləndirmir. Üstəlik, bu, sadəcə, sözdür, əsas məsələ isə bu işə qoyulmuş ad deyil, görülmüş işin özüdür.

“Oppozisiya” sözünün mənasında bir neqativin olması da bir çoxlarının bu termindən imtina etməsinin səbəblərindəndir (“oppozisiya” - əks-mövqe; “müxalifət” - ixtilaf salan – t.). Belə ki, “oppozisiya”, “müxalifət” kəlməsi cəmiyyəti idarə edən hakim qüvvəyə nəzərən əks mövqedə dayanmaq, öz mövqeyini rejimin mövqeyindən yola çıxaraq təyin etmək deməkdir.

Sadəcə, yalansız yaşamağı seçən, düşündüyünü ucadan dilə gətirəkdən çəkinməyən, həmfikirlərilə həmrəyliyi ifadə edən, dilədikləri kimi harmoniya içində yaşamaq və yaratmaq istəyən insanlar öz pozitiv mövqelərini neqativ terminlə adlandırmaq istəmirlər; axı bu insanlar kiməsə, nəyəsə qarşı deyillər. Yanlış anlaşılmanın qarşısını almağınsa yolu budur ki, “müxalifət” və “müxalifətçi” sözlərini işlətməzdən öncə bu sözlərin mənasını aydınlaşdıraraq və bizim şəraitimizdə hansı mənada anlaşılmalı olduğunu izah edək.

XIII

Əgər demokratik cəmiyyətlərdən post-totalitar sistemə idxal olunan “müxalifət” termininin yeni, tam fərqli şərtlər altında hansı məna verəcəyi barədə ümumi fikir yoxdursa, “dissident” termini əksinə, Qərb jurnalistləri tərəfindən seçilib və bu gün yalnız post-totalitar sisemə xas, demokratik cəmiyyətlərdə olmayan (ən azı bu formada olmayan) fenomen kimi geniş işlədilir.

Kimdir bu “dissidentlər”? Belə görünür ki, bu termin ilk növbədə yalansız yaşamaq qərarına gəlmiş və

aşağıdakı meyarlara uyğun gələn Sovet bloku vətəndaşlarına aiddir:

1. Öz müstəqil, bərişmaz mövqelərini və tənqidi düşüncələrini çox aşağı imkanlar və vasitələr hesabına ictimai və sistemli şəkildə ifadə edirlər, Qərbdə də bu cəhətlərilə tanınırlar.

2. Öz ölkələrində nəşr olunmaq qadağalarına və hökumətin verdiyi hər cür əziyyətlərə baxmayaraq, yanaşmalarının gücü sayəsində həm cəmiyyət, həm də hökumət tərəfindən hörmət qazanır, beləliklə, öz mühitlərində əslində çox məhdud və dolayı təsir gücünə malik olurlar. Bu təsir gücü onları ya təqibin ən pis formalarından qoruyur, ya da ən azı onları təqib etməyin hökumət üçün müəyyən siyasi çətinliklər yaratmasını təmin edir.

3. Onların tənqidi fikirləri yaşadıkları ərazinin və peşələrinin üfüqlərinin dar çevrəsini tərkd edərək ümumiləşir, daha ümumi səbəbləri əhatə edir, siyasi xarakter alır. Özlərinin birbaşa siyasi qüvvələrinə verdikləri qiymət fərqli olsa da, onların işi mahiyyətcə siyasi hesab olunur.

4. Bu insanlar "yazı insanları"dır, onlar üçün yazılı söz əsasdır və onların hökm etdikləri əsas, çox zaman yeganə siyasi vasitə yazıdır. Məhz yazı vasitəsilə onlar xüsusən xaricdən özlərinə diqqət qazana bilirlər. Onların yalansız yaşamaq üçün əl atdıqları digər vasitələr isə ya xarici müşahidəçiyə çata bilmir, lokal mühitin qeyri-müəyyənlikliyində itib-batır, ya da müşahidəçilərin yazdıqlarına xırda əlavə kimi görünür.

5. Hazırda hansı işdə işləmələrindən asılı olma-
yaraq, Qərbdə onlar barəsində daha çox siyasi fəal kimi
bəhs olunur, onların öz sahələrində gördükləri əsl işdən
çox, işlərinin siyasi aspektləri daha çox müzakirə edilir.
Şəxsi təcrübəmdən bilirəm ki, özün istəmədən, yaxud
heç xəbərin olmadan bir görünməz cızığı keçdiyini
andan etibarən sən vətəndaş mövqesi olan yazıçı deyil,
aradabir (boş vaxtlarında) həm də yazan “dissident”
sayılırsan.

Şübhəsiz ki, bütün bu meyarlara uyğun adamlar var.
Müzakirə obyektinə ola biləcək məsələ odur ki, hər bir
qrup adam üçün xüsusi bir termin işlədilməli, yoxsa on-
ları “dissident” adlandırmalıdır. Hər halda adlandırır-
lar, biz buna qarşı heç nə edə bilmərik. Hər nə qədər
istəməsək də, ünsiyyəti asanlaşdırmaq üçün bu yarlıqı
özümüz də öz haqqımızda işlədir, lakin bunu kinayə ilə
edir və bu sözü demək olar ki, həmişə dırnaqda yazırıq.

Fikrimcə, indi “dissident”lərin özlərinin bu adı niyə
bəyənmədiklərinin bəzi səbəblərini aydınlaşdırmaq
vaxtıdır. Əvvəla, sözün etimologiyası problemlidir.
Bizim mətbuatda bu söz “satqın” və “dönük” mə-
nasında işlədilir. Ancaq dissidentlər kiməsə, nəyəyə
xəyanət ediklərini, dönük çıxdıqlarını düşünmürlər, axı
onlar, sadəcə olaraq, heç nəyi rədd etmirlər. Əksinə,
onlar öz şəxsiyyətlərini təsdiq etmək istəyirlər; qəbul
etmədikləri bir şey varsa, bu da yalanla yaşamaqdır.

Ancaq əsas məsələ bu deyil. “Dissident” termini çox
vaxt peşə sayılır, sanki normal peşələrlə yanaşı, bir də
ümumi vəziyyətə görə deyilmək kimi bir xüsusi peşə

var. Əslində isə “dissident” - sadəcə, nə etməli olduğunu hiss edən, hiss etdiyini eləyən və nəticədə rejimlə açıq qarşıdurma vəziyyətinə düşən fizik, sosioloq, fəhlə, şair və digər bu kimi adamlardır.

Onlar özlərini bilərəkdən bu duruma salmırlar; düşüncələrinin, davranışlarının və ya əməllərinin daxili məntiqi (bu məntiq çox zaman onların iradəsindən asılı olmayan xarici mühitlə ziddiyyət təşkil edir) onları rejimlə qarşıdurmağa sürükləyir. Başqa sözlə desək, “dissident”lərin, bəzi adamların dərzi, bəzilərinin dəmirçi olmaq niyyəti kimi “peşəkar narazı” olmaq məqsədi olmur. Faktiki olaraq, bir çoxları “dissident” olduqlarının fərqi çox sonradan varırlar.

“Dissident” heç də şan-şöhrət kimi daxili arzulardan qaynaqlanmır. Qısaca desək, onlar “dissident” olmaq qərarına gəlmirlər. Əgər hətta buna 24 saatlarını həsr etsələr, yenə də bu, peşə deyil, həyata baxış tərzi olacaq. Bundan başqa, bu yanaşma özünə “dissident” adı qazanmışların şəxsi mülkiyyəti deyil, çünki onlar artıq qeyd etdiyimiz xarici təsadüfi şərtləri yerinə yetirməli olurlar. Yalansız yaşayan və yaşamaq istəyən minlərcə insan var ki, bunu bacarmırlar, ona görə ki, yaşadıkları şəraitdə bunu etmək üçün onlara artıq bu istiqamətdə ilk addımını atmışlardan on qat artıq cəsarət lazımdır.

Əgər bu adamların arasından ixtiyari olaraq müəyyən sayda adam seçilsə və xüsusi bir kateqoriyaya daxil edilsə, onda ümumi mənzərə kəskin dəyişəcək. Bu, iki müxtəlif yol ola bilər. Birinci budur ki, sanki “dissident”lər xüsusi imtiyazları olan görkəmli şəxsiyyətlər

qrupudur, qorunan təbəqədir və hökumət də, öz liberallığının göstəricisi kimi, onların mövcudluğunda maraqlıdır. İkincisi belə bir illüziyadır ki, bir qism narazıdan başqa "dissident" yoxdursa, deməli, yerdə qalan əksəriyyət hakimiyyətə loyallıq münasibətdədir - əks təqdirdə, onlar da "dissident" olardılar. Lakin bu, hamısı deyil. Bu təsnifat həm də elə təsəvvür yaradır ki, sanki "dissident"lər ayrıca maraqlara malik və hökumətlə xüsusi haqq-hesabı olan qrupdur və bu qarşıdurma iki əks qrup arasındakı konflikt olduğundan, "dissident"lərin iddialarının bütövlükdə cəmiyyətə dəxli yoxdur. Lakin belə bir təsəvvür cəmiyyətin maraqlarını müdafiə edən, başqa sözlə, danışmayan hər kəsin yerinə danışan "dissident" mövqeyinə, "dissident" yanaşmasına tamamilə ziddir.

Əgər "dissident"lərin hər hansı səlahiyyətləri varsa, əgər onlara dəxli olmayan yerdə peyda olmuş ekzotik həşəratlar kimi qovulmayıblarsa, bu heç də ona görə deyil ki, hökumətin bu qrupdan və onların ideyalarından xoşu gəlir. Bu ondan irəli gəlir ki, hakimiyyət kökləri gizli qatda olan yalansız yaşamağın potensial siyasi gücünə bələddir, "müxtəlif fikirliliyin" mənbəyinə və mənsəbinə bələddir; bunlar gündəlik insan həyatı, həyatın gündəlik məqsədləri ilə sistemin məqsədləri arasındakı gündəlik gərginliklərdir.

("Xartiya 77" yarananda bütün xalqın Xartiyaya qarşı olduğunu, Xartiyanın haqsız olduğunu göstərmək üçün hökumətin başlatdığı kampaniyadan daha aydın misal ola bilərmiz? Həmin məcburi yığılmış milyonlarca

imza, başqa sübutlarla yanaşı, əksinə, hakimiyyətin haqsız olduğunu sübut edirdi).

Hökumət və polis orqanları "dissident"lərə ona görə çox da böyük diqqət ayırırlar ki, bu diqqət hökumətin onlardan nəzərə alınmaları zəruri olan alternativ çevrə kimi qorxduğu təəssüratını yarada bilər; çünki əslində onlar doğrudan da nəzərə alınmalı olan qüvvədirlər, - hakimiyyətsə özünü elə göstərir ki, sanki "dissident"lərin də tələbləri adi məişət qayğıları səviyyəsindədir, sadəcə, başqalarından fərqli olaraq onlar bunu ucadan deyə bilirlər.

Mən artıq Soljenitsının siyasi nüfuzu haqda söz açdım: bu siyasi çəki onun şəxs kimi malik olduğu müstəsna siyasi qüvvədə deyil, onun genişləndirib milyonlarca başqa xoşməramlılar kütləsinə çatdırdığı milyonlarca QULAQ qurbanlarının təcrübəsindədir.

Tanınmış, görkəmli "dissidentlərin" bir qrupunun təşkilatlandırılması, başqa sözlə, adət - ritual halına salınması onların fəaliyyətinin əsas mənəvi özəyini inkar etmək deməkdir. Gördüyümüz kimi, "dissident" hərəkəti insan hüquqları və azadlıqlarının birliyi və bölünməzliyi məfhumu üzərində qurulmuş bərabərlik prinsipindən törəyir. Məgər KOR-da tanınmamış fəhlələrin müdafiəsi naminə birləşənlər tanınmış "dissidentlər" deyildi? Məhz bu hadisə onları tanıtmadı mı? Məgər tanınmış "dissidentlər" "Xartiya 77"-də tanınmamış musiqiçiləri müdafiə məqsədi ilə bir araya gətirildikdən sonra birləşmiş və məhz bunun nəticəsində tanınmamışdılar mı? Bu doğrudan da, sərt paradoks-

dur; bir qrup vətəndaş digər vətəndaşların müdafiəsinə qalxanda onları əslində həmin “digər vətəndaşlar” dan ayıran sözlərlə işarələyirlər. Ümid edirəm ki, bu izah esse boyu “dissident” sözünün dırnaq işarəsi içində yazılmasının əhəmiyyətini aydınlaşdırmış olacaq.

XIV

Çex torpaqları və Slovakiya Avstriya-Macaristan imperiyasının tərkib hissəsi olduğu, çexlərin və slovakların öz kimliklərini bu imperiyanın hüduqlarından kənarda axtarmalarına təkən verəcək nə tarixi, nə siyasi, nə psixoloji, nə sosial şərtlər mövcud olmadığı vaxtlarda Tomáš Garrigue Masaryk “kiçik miqyaslı iş” (drončí práce) anlayışına əsaslanan Çexoslovakiya milli proqramının əsasını qoymuşdu. Bununla o, həyatın çox müxtəlif sahələrində mövcud ictimai qaydalara əsaslanan vicdanlı və məsuliyyətli, həmçinin milli yaradıcılığa və özünəəminliyə stimül verəcək işi nəzərdə tuturdu. O, təbii olaraq, intellektə, maariflənməyə əsaslanan tərbiyə və təhsilə, həmçinin həyatın mənəvi və humanitar aspektlərinə xüsusi vurğu salırdı. Masaryk inanırdı ki, daha ləyaqətli bir milli taleyə yeganə açar insanların özləridir. İnsanlığın ilkin vəzifəsi daha insani bir həyat üçün şərait yaratmaqdır; Masarikə görə, millətin vəziyyətinin dəyişilməsi vəzifəsi insanın transformasiyasından başlanır.

“Xalq naminə işləmək” məfhumu Çexoslovakiya cəmiyyətində yaranmış, çox hallarda uğurlu olmuş və

bu gün də yaşamaqdadır. Rejimlə əməkdaşlıq etməkdən ötrü bu məfhumdan bəhanə kimi istifadə edənlərlə yanaşı (belələri hələ də çoxdur), bu ideali səmimi dəstəkləyən ən azı bir neçə sahədə mübahisəsiz nailiyyətləri olan insanlar da çoxdur. Həvəsdən düşməkdən, sadəcə olaraq, imtina edərək, mütəmadi olaraq əllərindən gələni edən bu qədər çalışqan insan olmasaydı, işlərin necə pis gedəcəyini ifadə etmək çətindir. Bu insanlar haqlı olaraq yaxşı işin hər parçasının pis siyasətin dolayı tənqidi olduğunu, bəzi hallarda bu yolla getməyin çox faydalı olduğunu düşünür, hərçənd ki, bu, birbaşa tənqid etmək hüququndan vaz keçmək deməkdir.

Lakin bu gün hətta 60-cı illərlə müqayisədə bu yanaşmaya aşkar məhdudiyətlər qoyulub. Getdikcə daha çox “kiçikmiqyaslı iş” prinsipini təcrübədən keçirməyə cəhd edənlər post-totalitar sistemə qarşı çıxır və dilemma qarşısında qalırlar: onlar ya bu mövqedən geri çəkilir, vicdan, məsuliyyət, məsuliyyətin əsaslandığı inadkarlıqdan imtina edir və sadəcə, şəraitə uyğunlaşır (çoxluğun yanaşması), ya da başladıkları yolu davam etdirir və rejimlə qaçılmaz münaqişəyə girirlər (azlığın yanaşması). Kiçikmiqyaslı iş məfhumundan mövcud sosial və siyasi strukturda nəyin bahasına olursa, olsun, sağ qalmaq üçün heç zaman imperativ kimi istifadə olunmayıbsa, (bu halda özlərinə o strukturdan kənarlaşdırılmağa imkan verənlərin “xalq naminə işləmək”dən vaz keçəcəkləri qaçılmazdır) bu gün bunun o qədər də əhəmiyyəti yoxdur.

Ümumi davranış modeli, yəni düzgün, kiçikmiqyaslı işin millətin xeyrinə və ziyanına olan məqamını müəyyən edə biləcək universal qüvvədə olan bir model yoxdur.

Aydındır ki, məsələ getdikcə kəskinləşir, artan temp-lə həyata keçirilən kiçikmiqyaslı iş elə bir həddə gəlib çatır ki, münaqişədən qaçmamaq öz mahiyyətini təhlükədə qoymaq deməkdir. 1974-cü ildə, mən pivə zavodunda işlədiyim vaxtlarda, tabe olduğum müdir pivə hazırlama sənətindən çox yaxşı başı çıxan bir şəxs idi. O, öz peşəsi ilə fəxr edir və bizim zavodun yaxşı pivə istehsal etməsini istəyirdi. O, demək olar ki, bütün vaxtını işdə keçirir, mütəmadi olaraq təkmilləşdirmə işləri barədə düşünür və adətən bizim də özümüzü narahət hiss etməyimizə səbəb olurdu, çünki onun düçüncəsinə görə, biz pivə işini onun sevdiyi qədər sevirdik. Sosializminin törətdiyi dağınıq biganəlik vaxtı ondan daha konstruktiv bir işçini təsəvvür etmək çətin olardı. Pivənin hazırlanması öz işlərini ondan qat-qat az başa düşən və bu işin o qədər də vurğunu olmayan, lakin böyük siyasi təsir gücünə malik insanlar tərəfindən idarə olunurdu. Onlar zavodu dağılmağa doğru aparır, nəinki S-in təkliflərinə reaksiya vermir, əksinə ona qarşı düşmən münasibəti bəsləyir, hər addımda onun yaxşı iş görmək cəhdinin qarşısını almağa çalışırdılar. Tədricən vəziyyət o qədər pisləşdi ki, S. baş menecerə bir uzun məktub yazıb pivə zavodunun üzləşdiyi çətinlikləri təhlil etməyə çalışdı. O, bu sahədə kimin işini pis hesab etdiyini yazdı və bunun üçün kimin məsuliyyət daşdığını göstərdi.

Onun səsini eşidə bilərdilər. Böyük siyasi gücə malik olan, pivəçiliyə isə laqeyd münasibət bəsləyən menecer dəyişdirilə, zavoddakı şərait S-in təkliflərinə uyğun olaraq yaxşılaşdırıla bilərdi. Belə olsaydı, kiçikmiqyaslı işə əla nümunə olardı.

Lakin bunun tam əksi baş verdi: Kommunist Partiyası dairə komitəsinin üzvü və yuxarı instansiyalarda dostları olan zavod meneceri vəziyyətin öz xeyrinə həll olunmasına nail oldu. S-in təhlili "böhtan xarakterli sənəd" kimi qiymətləndirildi, onun özü isə "siyasi sabotajçı" kimi damğalandı. O, zavoddan qovuldu və başqa bir pivə zavodunda heç bir bacarıq tələb etməyən bir işə qoyuldu.

Burada kiçikmiqyaslı iş anlayışı post-totalitar sistemin divarı ilə baş-başa gəlmişdi. Həqiqəti deməklə S. qadağa xəttini keçmiş, qaydaları pozmuş, özünü kənara atmış və düşmən kimi damğalanmışdı. İndi o istədiyini deyə bilərdi, amma prinsipə nə vaxtsa kiminsə tərəfindən eşidiləcəyini gözləməməliydi. O, "Şərq Bohemiya" pivə zavodunun "dissident"inə çevrilmişdi.

Bu, mənim əvvəlki bölmədə dediyimi başqa bir nöqtəyi-nəzərdən təsvir edən bir modeldir: siz, sadəcə olaraq, günlərin bir günü bu qeyri-adi karyeramı seçdiyinizə görə "dissident" olmursunuz. Siz bu işin içinə bir sıra xarici amillərlə bağlı şəxsi məsuliyyət hissindən düşürsünüz. Siz mövcud strukturlardan kənara çıxırsınız və beləcə, onlarla münaqişəyə girmiş olursunuz. Bu, sizin öz işinizi yaxşı görməyə cəhd etməyinizlə başlayır və cəmiyyətin düşməni adı qazanmağınızla bitir.

Buna görə də bizim vəziyyətimiz Avstriya-Macaristan İmperiyası ilə müqayisəolunmazdır, belə ki, Bax mütləqiyyətçiliyinin ən ağır dövründə çex millətinin yalnız bir əsl "dissident"i var idi, bu da Briksendə həbsdə olan Karel Havliček (Karel Havlíček) idi. Bu günsə, təvazökarlıqdan uzaq olsa da, etiraf etməliyik ki, "dissidentlər"i hər tində görə bilərik. "Dissidentlər"i "kiçikmiqyaslı işlər"i atmaqda ittiham etmək, sadəcə, absurddur. "Dissident" Masarikin anlayışına alternativ deyildir, bu daha çox onun mümkün nəticələrindən biridir. Mən "daha çox" deməklə bunun heç də həmişə belə olmadığını vurğulamaq istəyirəm. Mən yeganə dürüst və məsuliyyətli insanların yalnız mövcud sosial və siyasi strukturlara qarşı çıxan adamlar olduğu fikrindən uzağam.

Pivəçi S bu savaştan qalib çıxa bilərdi. Öz iş yerlərini qoruyub saxlayanları isə, sadəcə, işlərini qoruyub saxladıqlarına görə, başqa sözlə, "dissident" olmadıqları üçün günahlandırmaq eynilə onları dəstəkləmək kimi absurd olardı. Hər halda kiminsə insan davranışını onun mahiyyətə necə - pismi, yaxşımı olmasına görə deyil, bu cəhd filankəsi buna gətirib kimi şəxsi xırdalığlara görə mühakimə etməsi yalansız yaşamağa cəhd kimi qiymətləndirilən "dissident" qayəsinə ziddir.

XV

Bizim dükançının yalansız yaşamaq cəhdi onun, sadəcə, bəzi şeyləri etməməsi ilə kifayətlənə bilər. O

qərara gəlir ki, pəncərəsindən şüar asmasın, - onu ora asmaqda yeganə məqsədi nəzarətçinin qara siyahısına düşməmək idi; saxta hesab etdiyi seçkidə iştirak etmir; mövqeyini öz rəhbərlərindən gizlətmir. Başqa sözlə, sistemin onun üzərinə qoyduğu bəzi tələblərə uyğunlaşmaqdan “nəzakətlə” imtina etməkdən uzağa gedə bilməz (sözsüz ki, bu da balaca iş deyil). Bu, gələcəkdə daha böyük iş çevrilə bilər. Satıcı konkret bir şey - manipulyasiya əleyhinə şəxsi özünümüdafiə reaksiyasından uzağa gedən, yeni kəşf etdiyi ali məsuliyyət hissini nümayiş etdirə bilən bir iş görə bilər.

Misal üçün, o, dükançı dostlarını öz maraqlarının müdafiəsi uğrunda hərəkət etmək üçün təşkilatlandırma bilər. O, ətrafındakı qanunsuzluqlara, ədalətsizliklərə diqqət cəlb etmək üçün cürbəcür təşkilatlara məktublara yazmağa bilər. Qadağan olunmuş ədəbiyyat nümunələrini axtarıb tapa, surətini çıxara və dostlarına paylaya bilər. Əgər yalansız yaşamaq adlandırdığımız anlayış bütün “müstəqil vətəndaş təşəbbüsləri” və “dissident”, yaxud “müxalifət” hərəkətləri üçün ekzistensial (həmçinin, sözsüz ki, potensial olaraq siyasi) bünövrədirsə, bu heç də o demək deyil ki, yalansız yaşamaq üçün hər bir cəhd avtomatik olaraq bu kateqoriyaya aid olur. Əksinə, sözün əsl və geniş mənasında yalansız yaşamaq həddləri dəqiq görünməyən, çətin təyin olunan böyük mənəvi ərazini əhatə edir. Bu ərazi insan iradəsinin təvazökar nümunələri ilə doludur, bu nümunələrin bir çoxu anonim qalacaq, onların siyasi təsiri yəqin ki, heç vaxt, sadəcə, “ictimai mühit və əhvali-ruhiyyənin bir

hissəsi”ndən daha konkret hiss və ya təsvir olunmaya-
caq. Bu özünüifadələrin əksəriyyəti manipulyasiya
əleyhinə elementar etirazlar olaraq qalır: bununla siz,
sadəcə olaraq, belinizi dikəldib bir insan olaraq daha
vicdanlı yaşayırsınız. Bəzi adamların təbiəti, fərziy-
yələri, peşələri, həmçinin yerli şəraitin özünəməxsus
xüsusiyyətləri, dostlar və s. kimi təsadüfi amillərin
sayəsində adda-budda, orada-burada, bu geniş və
anonim iç əyalətlərdən daha tutarlı və nəzərəçarpan
təşəbbüslər ortaya çıxa bilər, bu təşəbbüs, “sadəcə”
fərdi üsyan deyil, daha şüurlu, strukturlaşmış,
məqsədyönlü işbirliyinə çevrilə bilər.

Yalansız yaşamağın yalanlar içində yaşamağın sadə
inkarından daha artıq bir məfhuma çevrilərək, ayrıca
mövcud olduğu nöqtə “cəmiyyətin müstəqil mənəvi,
ictimai və siyasi həyatı” adlandırılı biləcək həyatın
doğulması nöqtəsidir. Bu müstəqil həyat - həyatın yerdə
qalan hissəsindən (“asılı həyat”) kəskin xətlə ayrıl-
mayıb. Bir çox hallarda eyni adamlar hər iki həyatı
birgə yaşayır. Amma müstəqil həyatın daxili azadlıq
səviyyəsi daha yüksəkdir. O, kiçik qayıqlar kimi manip-
ulyasiya edilən həyat okeanında üzür, dalğalar onu
atıb-tuttur, amma həmişə “yalansız həyatın” aydın
carçıları kimi təqib olunan həyat məqsədlərini dilə
gətirirərək üzdə qalırlar.

Bəs cəmiyyətin müstəqil həyatı nə deməkdir? Onun
fəaliyyəti və ifadə dairəsi təbii ki, çox genişdir. Bu, azad
yaradıcı fəaliyyət və başqalarıyla ünsiyyət vasitəsilə
özünü maarifləndirmə və dünya haqda düşünməkdən

tutmuş müstəqil sosial özünü-təşkilatlandırma da daxil olmaqla, azad, sivil münasibətlərə qədər çox şeyi əhatə edir. Qısa, bu, yalansız yaşamağın göz önündə cərəyan etdiyi və maddiləşdiyi bir sahədir. Buna görə də bundan sonra “vətəndaş təşəbbüsləri”, “dissident hərəkatları” və ya hətta “müxalifət” kimi ifadə ediləcək hadisələr aysberqin, yəni cəmiyyətin müstəqil həyatının görünən hissəsinin onda biridir.

Başqa sözlərlə desək, cəmiyyətin müstəqil həyatı sözün ən geniş mənasında yalansız yaşamaqdan qaynaqlandığı kimi, “dissident” də tədricən cəmiyyətin müstəqil həyatından yaranır. Lakin burada əhəmiyyətli bir fərq var: cəmiyyətin müstəqil həyatı yalansız yaşamağın ən yüksək forması kimi anlaşılsa da, “dissident” hərəkatlarının cəmiyyətin müstəqil həyatının ən yüksək forması olması mütləq deyildir. Onlar, sadəcə olaraq, bunun təzahür formalarından biridir və baxmayaraq ki, onlar bunun ən üzdə olan və ilk baxışda ən siyasiləşmiş ifadə forması ola bilərlər, onlar heç də ən yetkin, ən vacib element deyildir. Bu, təkcə ümumi sosial deyil, hətta bilavasitə siyasi təsir mənasında da belədir. Nəticədə “dissident” ona xüsusi ad verilməklə doğulduğu yerdən qovulmuş olur. Faktiki olaraq bu barədə onun inkişafının qaynaqlandığı və ayrılmaz hissəsi olduğu, həmçinin onun həyatı güc aldığı ümumi zəmindən əlahiddə düşünmək mümkün deyildir. Hər halda bu, indiki zamanda mövcud olan güclərin ən siyasiləşmiş olan post-totalitar sistemin xüsusiyyətləri haqda artıq dediklərimizdən irəli gəlir. Bunun nə

dərəcədə həqiqi siyasi güc olması onun siyasətəqədərki kontekstindən asılıdır.

Deyilənlərdən hansı nəticəyə gəlmək olar? Məsələ belədir: ilk növbədə cəmiyyətin müstəqil həyatında iştirak edən və qətiyyətlə "dissident" olmayan insanlar haqqında danışmadan "dissidentlər" in nə iş gördükləri, onların işinin əhəmiyyəti barədə danışmaq olmaz. Bu kateqoriyaya senzura və rəsmi qadağalara məhəl qoymadan istədikləri kimi yazan və rəsmi nəşirlərin çapdan imtina etdikləri halda onu "samizdat" şəklində özü çap edən yazıçılar daxildir. Bunlar filosoflar, tarixçilər, sosioloqlar və digər müstəqil elmlərlə məşğul olanlar, rəsmi və ya yarı-rəsmi kanallarla mümkün olmadıqda öz işlərini "samizdat" şəklində yayın, yaxud müzakirələr, mühazirələr və seminarlar təşkil edən insanlar ola bilər. Bu, gənclərə dövlət məktəbində deyilməsi qadağan olan faktları söyləyən müəllimlər ola bilər. Öz idarəsində və yaxud kənarında sərbəst dini həyat sürən ruhanilər, rəsmi təşkilatların necə qarşılmasından asılı olmayaraq öz yaradıcılığını davam etdirən rəssam, musiqiçi və müğənnilər, bu müstəqil mədəniyyəti bölüşən və yayılmasına yardım edən hər kəs, öz imkanları çərçivəsində işçilərin sosial maraqlarını qorumağa, həmkarlar ittifaqını geri çağırmağa və yaxud buna bənzər başqa müstəqil təşkilatlar qurmağa çalışan insanlar, rəsmilərin diqqətini baş vermiş hər hansı ədalətsizliyə yönəltməkdən çəkinməyən, qanunların qorunmasına çalışan insanlar, özlərini manipulyasiyadan azad etməyə çalışan və öz seçdikləri həyat

tərzilə öz dəyərlər iyerarxiyasının ab-havasında yaşayan müxtəlif gənclər birlikləri ola bilər. Siyahını uzatmaq olar.

Çox az adam bu insanları “dissident” adlandırmaq barədə düşünər. Ancaq məgər bütün məşhur “dissidentlər” bu insanlara bənzəmir? Bu fəaliyyətlərin hamısı faktiki olaraq “dissidentlər”in etdikləri deyilmi? Onlar da elmi iş yazıb bunu “samizdat” şəklində çap etmirmi? Onlar da tamaşalar, romanlar, poemalar yazmırmı? Onlar da xüsusi “universitetlər”də müəhazirə oxumurmu? Onlar da ədalətsizliyin müxtəlif formalarına qarşı mübarizə aparmırmı, əhalinin müxtəlif təbəqələrinin sosial maraqlarının ifadəsi və bərpası üçün çalışmırmı?

“Dissident” anlayışının mənbələrini, daxili quruluşunu və bəzi digər aspektlərini göstərməyə çalışmaqla mən öz baxışımı, - “dissidentlər”in əslində nə etdiklərini, təşəbbüslərinin necə nümayiş etdirildiyini və bunun nəyə aparıb çıxardığını araşdırmağa yönəldim. Gəldiyimiz birinci nəticə budur ki, fəaliyyətin bütün başqa sahələrini müəyyən edən orijinal və ən vacib fəaliyyət sahəsi aydın formalaşdırılmış yalansız yaşamaq ifadəsi kimi, sadəcə, cəmiyyətin müstəqil həyatının yaradılması və dəstəklənməsinə cəhddir. Başqa sözlə, davamlı, məqsədyönlü olaraq həqiqətə xidmət etmək və bu xidməti təşkil etməkdir.

Bütün bunlardan sonra təbiidir ki: əgər yalansız yaşamaq insanların sistemin təzyiqinə etiraz etməkdən ötrü göstərdiyi hər cəhdin məqsədirdisə, əgər bu siyasi

ifadənin hər hansı müstəqil hərəkatının yeganə mənalı özlüdürsə və nəticədə bu, “dissident” qayəsinin ən bariz ekzistensial mənbəyidirsə, o zaman hətta “dissident” manifestinin belə, həqiqətə, yalansız həyata və həyatın əsl məqsədləri üçün şərait yaratmağa xidmətdən başqa bir özlününə olduğunu təsəvvür etmək çətinidir.

XVI

Post-totalitar sistem insanlar üzərinə tam hücumu keçir, insanlar buna qarşı tək və sərgərdan qalırlar. Buna görə də bütün “dissident” hərəkatlarının müdafiə hərəkatları olması təbiidir; onlar insanları və həyatı məqsədləri sistemin məqsədlərinə qarşı müdafiə etmək üçün mövcuddurlar.

Bu gün KOR polyak qrupunun adı “Sosial Özünü-müdafiə Komitəsi”dir: “Müdafiə” sözü Polşadakı başqa bu kimi qrupların da adlarında var. Hətta “Sovet Helsinki monitorinq qrupu” və bizim “Xartiya 77” təbiət etibarilə açıq-aşkar müdafiə xarakteri daşıyırlar.

Ənənəvi siyasət baxımından, bu müdafiə proqramı minimal, keçici, neqativ görünə biləcəyinə baxmayaraq, ağlabatandır. O, heç bir yeni konsepsiya, model və ya ideologiya təklif etmir, buna görə də, sözün əsl mənasında, siyasət deyil, belə ki, siyasət həmişə pozitiv bir proqram qəbul edir və özünü kimisə nədənsə müdafiə etməklə məhdudlaşdırmır. Fikrimcə, bu cür yanaşma məsələlərə ənənəvi siyasi yanaşmanın məhdudluğuyla

rini üzə çıxarır. Post-totalitar sistem xüsusi bir hökumətin yürütdüyü xüsusi bir siyasi xətt təzahürü deyil. Bu, tamamilə fərqli bir şeydir; cəmiyyətə qarşı kompleks, dərin, uzunmüddətli zorakılıq forması, başqa sözlə, cəmiyyətin özünü, özünə zorlatdırmaqdır.

Sadəcə, fərqli bir siyasi xətt quraraq hökumətdə dəyişiklik etmək üçün mübarizə aparmaq tək-cə qeyri-real deyil, həm də bu, məsələnin kökünə toxunmağa yaxın da getmədiyindən tamamilə qeyri-adekvat olardı. Problem siyasi xətt və ya proqramda deyil, bu, birbaşa həyat problemdir. Beləcə, həyatın məqsədlərinin müdafiəsi, insanlığın müdafiəsi tək-cə daha realist yanaşma deyil, elə bu dəqiqə başlaya biləcəyinə və insanların gündəlik həyatlarına aid problemlərə toxunduğundan potensial olaraq daha populyar olduğuna görə, eyni zamanda (ola bilər ki, elə məhz bu səbəbdən) hadisələrin birbaşa mahiyyətini hədəflədiyi üçün bir növ daha tutarlı yanaşmadır.

Elə məqamlar var ki, gün işığında ulduzları görmək üçün quyunun dibinə enməli olduğumuz kimi, həqiqəti anlamaq üçün biz öz izzətlərimizin dibinə enməliyik.

Mənə elə gəlir ki, bu gün bu “keçici”, “minimal” və “neqativ” proqram - insanların “sadə” müdafiəsi - müəyyən mənada optimal və ən pozitiv proqramdır, çünki bu, siyasəti öz yeganə başlanğıc nöqtəsinə, köhnə səhvlərin heç birinin olmadığı yeganə münasib başlanğıc nöqtəsinə qayıtmağa məcbur edir insanlara. İnsana qarşı zorakılıqların bu qədər aşkar və qəddar olmadığı demokratik cəmiyyətlərdə siyasətdə hər halda

bu fundamental inqilab baş verməlidir və həmin inqilaba olan təcili zərurət siyasətdə əks olunmazdan əvvəl ehtimal ki, müəyyən məsələlər pisləşəcək.

Bugünkü dünyamızda, məhz içində yaşadığımız səfalətdən dolayı, bizə elə gələ bilər ki, siyasət artıq bu transformasiyadan keçib: siyasi düşüncənin başlıca narahatlığı artıq özünü xilas etməyin mücərrəd görüntüləri, “pozitiv” modellər (və əlbəttə ki, bir sikkənin o biri üzünü olan opportunist siyasi üsullar) deyil, bu modellər və onların təcrübəsindən əziyyət çəkən insanlardır.

Sözsüz ki, hər bir cəmiyyətin müəyyən dərəcədə təşkilatlanmağa ehtiyacı vardır. Əgər bu təşkilatlanma insanlara xidmət etmək məqsədi daşıyarsa, o zaman insanlara azadlıq verilməli və onların özlərini istədikləri şəkildə təşkilatlandırılmaları üçün şərait yaradılmalıdır. İnsanların əvvəlcə (“insanların nəyə ehtiyacı olduğunu” həmişə daha yaxşı bilən kiminsə tərəfindən) bu və ya digər şəkildə təşkilatlandırıldığı, yuxarıdakının əksi olan yanaşmanın mənəviyyatsızlığına isə biz öz həyatımız timsalında çox yaxşı bələdik.

Dediklərimizi yekunlaşdırsaq, ənənəvi siyasi düşüncəyə çox bağlı olan insanların əksəriyyəti “dissident” hərəkətlərinin zəif cəhətini onların sırf müdafiə xarakterli olmasında görürlər. Mənsə bunu, əksinə, “dissident” hərəkətlərinin ən böyük gücü hesab edirəm. Düşünürəm ki, məhz bu, belə hərəkətlərin proramının qeyri-adekvat olduğunu düşünən siyasəti di-vərə dirədiyi məqamdır.

XVII

Sovet blokunun “dissident” hərəkətlərində insanın müdafiəsi adətən insan və vətəndaş hüquqlarının müdafiəsi formasında həyata keçirilir ki, bu da Beynəlxalq İnsan Hüquqları Bəyannaməsi, İnsan Hüquqları haqqında Beynəlxalq Pakt, Helsinki Yekun Aktı Sazişi kimi bir sıra rəsmi sənədlər və ayrı-ayrı dövlətlərin konstitusiyaları ilə təsbit edilib. Bu hərəkətlər bu hüquqlar ruhunda hərəkət etdiklərindən, təqib olunan insanların müdafiəsi üçün yaradılır, rejim insan və vətəndaş hüquqlarını tanıyıb onlara hörmət edənə qədər təkidlərindən dönmürlər. Onların işi hüquq, qanun prinsipinə əsaslanır: onlar ictimai və açıq şəkildə fəaliyyət göstərir, yalnız qanunauyğun fəaliyyət üçün israr etmirlər, həm də qanuna hörmətə nail olmaq onların məqsədlərindən biridir. Onların fəaliyyət çərçivəsini və mövqeyini müəyyən edən bu hüquqlıq prinsipi Sovet blokunda olan bütün “dissident” qrupları üçün səciyyəvidir, baxmayaraq ki, ayrı-ayrı qruplar heç zaman bu barədə rəsmi razılığa gəlməyiblər.

Bu, ortalığa mühüm bir sual çıxarır. Hakimiyyətdən sui-istifadənin geniş yayıldığı və qayda olduğu bir şəraitdə niyə hüquq, qanun prinsipləri bu cür ümumi və bilavasitə şəkildə qəbul olunur? İlk növbədə, qanuniliyin üzərinə bu cür vurğu salınması post-totalitar sistemdə mövcud olan spesifik şərtlərin təbii ifadəsi və bu spesifikliyin sadə anlaşılmasının nəticəsidir. Əgər

azad cəmiyyət uğrunda mübarizənin iki əsas yolu varsa, bunlar qanuni yol və üsyandır (silahlı və ya silahsız); sonuncu alternativin post-totalitar sistemdə nə qədər qeyri-münasib olduğu yəqin ki, aydındır. Üsyan şəraitin açıq-aydın hərəkətdə olduğu, misal üçün, müharibə zamanı, yaxud sosial və ya siyasi münaqişələrin kulminasiya nöqtəsinə çatdığı vəziyyətlərdə məqbuldur. Bu, yeni-yeni qurulan, yaxud dağılmaq mərhələsində olan klassik diktaturalarda münasib olur. Başqa sözlə, bu, gücü bir-birilə müqayisə oluna biləcək sosial qüvvələrin (məsələn, işğalçı hökumət və öz azadlığı uğrunda vuruşan xalq) həqiqi güc səviyyəsində münaqişəyə girdiyi zaman, yaxud qəsbkar hakimiyyətlə boyun əyən əhali arasında açıq-aşkar ixtilaf olanda, cəmiyyətin aşkar böhran vəziyyətində olduğu hallarda məqbuldur.

Post-totalitar sistemdəki şərait isə, Macarıstandakı “iggo” kimi kəskin situasiyaları çıxmaq şərtilə, məlum olduğu kimi, bunların tamamilə əksidir. Belə şərait sabit və dəyişməz, sosial böhranlar isə əsasən latent şəkildə mövcud olur (hərçənd ki, daha dərinə işləyir). Cəmiyyət siyasi güc qütblərinə bölünməyib, lakin gördüyümüz kimi, münaqişənin fundamental xətləri hər bir insana toxunur. Belə olan halda heç bir üsyan cəhdi cəmiyyətin yerdə qalan hissəsində əks-səda doğurmağa heç ümid belə edə bilməz, çünki bu cəmiyyət yuxuya dalıbmış kimi tamamilə post-totalitar sistemə uyğunlaşmış (sistemin avtomatizmində iştirak edir və onun agenti rolunu oynayırlar) və üsyan tipli hər hansı olay

onun üçün qəbuledilməzdir. Bu cəmiyyət üsyanı öz üzərinə hücum kimi qiymətləndirə bilər və onu dəstəkləməkdənsə, çox güman ki, sistemə münasibətdə önyarğı intensivləşdirməklə reaksiya verəcək, belə ki, cəmiyyətin fikrincə, sistem ən azından müəyyən kvazi-qanuniliyə təminat verir.

Bundan əlavə, post-totalitar sistemin ixtiyarında tarix boyu tayı-bərabəri olmayan bilavasitə və dolayı nəzarət kompleks mexanizmi var və təkcə hər hansı üsyan cəhdi siyasi cəhətdən dalana dirənmir, bunu idarə etmək də texniki cəhətdən demək olar ki, mümkünsüzdür. Çox güman ki, bu cəhd öz niyyətini həyata keçirmək imkanı əldə etməzdən əvvəl məhv ediləcək.

Hətta üsyan mümkün olsaydı belə, o, bir neçə təcrüd olunmuş şəxsin fərdi jesti olaraq qalar və onlar təkcə milli (və supermilli) gücün nəhəng aparatı ilə deyil, həm də ilk növbədə uğrunda üsyan etdiyi cəmiyyətin özü ilə üz-üzə qalmış olardı (Yeri gəlmişkən, bu, rejim və onun təbliğatının niyə "dissident" hərəkatlarına terror məqsədləri pərçimləməsi, onların qeyri-qanuni və konspirativ metodlarda təqsirləndirilməsi üçün daha bir səbəbdir).

Bununla belə, bütün bunlar "dissident" hərəkatlarının qanunilik prinsipini dəstəkləmələrinin əsas səbəbi deyil. O səbəb "dissident" qayəsinin ən alt qatlarında, daha dərinlikdə yerləşir. Bu qayə zorakılıqla gələn dəyişikliyə - bu, zorakılığa inam yaratdığından köklü şəkildə düşmən münasibətdədir və belə də olmalıdır (Ümumiyyətlə, "dissident"lik zorakılığın yalnız

ekstremal hallarda qəbul edə bilər ki, bu da bilavasitə zorakılığın qarşısının yalnız zorakılıqla alınması mümkün olduğu vaxtda və qalan passiv kütlənin də zorakılığı dəstəklədiyi yerdə ola bilər: misal üçün, kor-koranə Avropa pasifizminin İkinci Dünya müharibəsinə zəmin yaradan amillərdən biri olduğunu yada salmaq).

Qeyd etdiyim kimi, "dissidentlər" köklü dəyişikliklərə yalnız sistemdə və ya hökumətdə dəyişiklik yaratmaq (metoddan asılı olmayaraq) nail olmaq prinsipinə əsaslanan siyasi fikrə və belə dəyişikliklərə olan inama skeptik yanaşırlar, çünki onlar "daha az fundamental" şeylərin, yəni insan həyatının qurban verilməsinə "fundamental" bəraət sayılır. Burada nəzəri konsepsiyaya hörmət insan həyatına olan hörmətə üstün gəlir. Bu işə məhz insanlığa yenidən istismar təhdidi yaradan məqamdır.

"Dissident" hərəkətləri, göstərməyə çalışdığım kimi, buna tam əks mövqedə olur. Onlar sistem dəyişikliyinə səthi, ikinci dərəcəli, özü-özlüyündə heç nəyə təminat verməyən bir anlayış kimi başa düşürlər. Beləcə, gələcək haqda mücərrəd siyasi təsəvvürlərdən konkret insanlara, həmçinin onları burada və indi effektiv şəkildə müdafiə etməyə doğru istiqamətini dəyişən bir qayə yaxşı gələcək adı altında törədilən hər növ zorakılığa təbii, ardıcıl antipatiya ilə qarşı çıxır və zorakılıqla qurulmuş gələcəyin mövcud vəziyyətdən daha pis olacağına, başqa sözlə, gələcəyin onu qorumaq üçün istifadə olunan vasitələrin özlərilə ölümcül damğa-

lanacağına ürəkdən inanır. Lakin bu qayə siyasi müha-fizəkarlıq və ya siyasi mülayimliklə səhv salınmamalıdır. “Dissident” hərəkatları zorakı siyasi devrimdən onun həddən ziyadə radikal olmasına görə boyun qaçırmırlar, əksinə, bu, onlara yetərinəcə radikal görün-mür. Onlara görə problem, sadəcə, sistem, hökumət və ya texnologiya dəyişiklikləri ilə nizamlanmayacaq qədər dərinidir.

XIX əsrin klassik marksist doktrinalarına sadıq olan bəzi insanlar bizim sistemi istismarçı sinfin istismar edilən sinif üzərində hegemonluğu kimi qəbul edir və istismarçıların öz güclərini heç zaman könüllü şəkildə təslim etməyəcəkləri postulatından çıxış edərək, yeganə çıxış yolunu inqilab etməklə istismarçıları süpürüb bir kənara atmaqda görürlər. Onlar istismarçılarla saxta hüquq, qanun çərçivəsində danışıqlar aparmaq kimi şübhəli fikri doğurduğu üçün insan hüquqları uğrunda mübarizə kimi şeyləri təbii olaraq, ümitsiz hüquqi, aldadıcı, opportunist və son dərəcə yanlış hesab edirlər. Problem ondadır ki, onlar inqilabı idarə etmək üçün qərarlı olan birini tapa bilmədiklərinə görə, acı, skeptik, passiv və apatetik xarakter alırlar, başqa sözlə, onlar sistemin elə onları görmək istədiyi yerdə olurlar. Bu, post-totalitar şəraitdə başqa bir dünyanın və dövrün ideoloji modellərinin mexaniki şəkildə tətbiq edilməsinin nə qədər yanlış olmasına dair bir misaldır.

Şübhəsiz ki, bütün qanunların, xüsusən insan hü-quqları ilə bağlı ümumi qanunların yalnız zahiri görüntü, arxasında total manipulyasiyanın dayandığı

adi oyundan başqa bir şey olmadığı halda, o qanunlara müraciətin hər hansı məna verib-vermədiyini soruşmaq üçün heç də zorakı inqilabın tərəfdarı olmaq gərək deyil. "Onlar hər şeyi ratifikasiya edə bilərlər, onsuz da onlar davam edəcək, istədiklərini edəcəklər," – biz bu fikirlə tez-tez qarşılaşırıq. Onları hər dəfə söz verərkən yaxalamaq, yalnız özlərinin istədiyi halda qüvvədə olan qanunlara istinad etmələri – bu, riyakarlıq, Şveyksayağı əngəlləmə siyasəti və nəhayət, onların təklif etdiyi oyunda iştirakçı olmaq, özünü aldatmağın başqa forması deyilmi? Başqa sözlə, ümumilikdə bu qanunçuluq mövqeyindən yanaşma ilə "yalansız yaşamaq" prinsipi bir araya sığırımı? Bu sual yalnız qanunlar məcəlləsinin post-totalitar sistemdə necə işləməsinə daha geniş aspektdən nəzər salmaqla cavablandırıla bilər.

Klassik diktatura rejimində, post totalitar rejimdən daha artıq, idarəedicinin iradəsi birbaşa, tənziplənməz şəkildə həyata keçirilir. Diktaturanın öz təməllərini gizlətməsi, hakimiyyətin əsl işlərini ört-basdır etməsi üçün heç bir səbəb yoxdur, buna görə də özünü hər hansı hüquqi məcəllə ilə yükləməyə ehtiyac duymur. Post-totalitar sistem isə hər şeyi bir düzənə bağlamağa dərin ehtiyac duyar: belə ölkədə həyat təlimatları, bəyannamələr, direktivlər, normalar, sərəncamlar və qaydalar toplusu ilə idarə olunur (Nahaq yerə deyil ki, bunu bürokratik sistem adlandırırlar). Bu normaların əksəriyyəti post-totalitar sistemə xas şəkildə, həyatın kompleks manipulyasiyası üçün birbaşa istifadə olunan alətlərdir. Fərdlərlə nəhəng bir mexanizmin dişçikləri

kimi rəftar edilir və onların əhəmiyyəti bu mexanizmdə gördükləri işlə məhdudlaşdırılır. Onların işi, evi, hərəkətləri, sosial və mədəni fəaliyyətləri, qıçası, hər şey mümkün qədər möhkəm saxlanmalı, əvvəlcədən müəyyənləşdirilməli, tənzimlənməli və nəzarət edilməlidir. Həyatın əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş kursundan hər bir yayınmaya səhv, hədsiz sərbəstlik və anarxiya kimi baxılır. Bürokratik aparatın icazəsi olmadan müştərilərinə xüsusi nəsə hazırlamağa ixtiyarı olmayan aşbaz, bürokrat təsdiqi olmadan öz yeni mah-nısını konsertində ifa edə bilməyəm müğənni, bir sözlə, həyatlarının bütün sahələrində hər kəs post-totalitar sistemin qaçılmaz məhsulu olan bürokratizmin toruna salınır. Sistem davamlı olaraq həyatın bütün özünüifadə və məqsədlərini öz məqsədlərinin ruhuna, öz birbaşaya, avtomatik əməliyyatının mənafeələrinə bağlayır. Nisbətən dar mənada hüquqi məcəllə post-totalitar sistemə həm də birbaşaya xidmət edir, belə ki, məcəllə də yasaqlar və tənzimləmələr dünyasının bir hissəsini əmələ gətirir. Eyni zamanda bu xidmət dolayı yolla göstərilmiş olur, bu xidmət hüquq məcəlləsini hüququn sistemə nə dərəcədə uyğunlaşdırılmasından asılı olaraq ideologiyaya nəzərəçarpan dərəcədə yaxınlaşdırır və bir çox hallarda onu həmin ideologiyanın tərkib hissəsinə çevirir.

1. İdeologiya kimi hüquqi məcəllə də vəsilə kimi fəaliyyət göstərir. O, hakimiyyətin tətbiqinin əsasını hüququn bəzəkli libası ilə örtür, ədalətin təmin olduğunu, cəmiyyətin qorunduğunu və hakimiyyətin

həyata keçirilməsinin obyektiv tənzimləndiyini əks etdirən çəhrayı illuziya yaradır. Bütün bunların məqsədi post-totalitar hüquqi təcrübənin həqiqi mahiyyətini – cəmiyyətin total manipulyasiyasını ört-basdır etməkdir. Əgər Çexoslovakiyadakı həyat haqqında heç nə bilməyən kənar bir müşahidəçi yalnız bu ölkənin qanunlarını öyrənsəydi, o, bizim nədən şikayət etdiyimizi, ümumiyyətlə, anlamazdı. Məhkəmə və dövlət ittihamçılarının gizli siyasi manipulyasiyası, hüquqşünasların öz müştərilərinin müdafiə etmələrinə qoyulan limitlər, məhkəmələrin faktiki olaraq qapalı keçirilməsi (və qapalı təbiəti), təhlükəsizlik qüvvələrinin qanundankənar hərəkətləri, hakimiyyətin məhkəmə üzərindəki mövqeyi, məcəllənin bəzi mücərrəd maddələrinin absurd dərəcədə geniş tətbiqi və dövlətin həmin məcəllənin pozitiv maddələrinə (vətəndaş hüquqları) qarşı etinasız münasibəti, - bütün bunlar bizim xarici müşahidəçimizə qaranlıq qalan məsələlər olacaqdı. O, bizim hüquq məcəlləmizin, - bəlkə bir siyasi partiyanın əbədi idarəetmə hüququnun Konstitusiyada möhkəmlənməsi və dövlətin qonşu super güclü dövlətə bəslənən sevgisi kimi müəyyən məqamları çıxmaq şərtilə, - heç də başqa sivil dövlətlərin hüquq sistemlərindən pis və ya fərqli olmadığı qənaətinə gələcəkdi. Lakin məsələ bununla bitmir. Məsələn, əgər bizim müşahidəçinin idarəçiliyin, hüquqi prosedur və təcrübələrin rəsmi tərəflərini, bu prosedurların “kağız üzərində” necə göründüyünü öyrənmək imkanı olsaydı, görərdi ki, əksər hallarda cinayət prosesinin ümumi qaydalarına əməl olunur,

yəni adam öz ittihamına uyğun, məcəllədə yazılmış qaydada müəyyən olunmuş müddətə həbs olunur, qətnamə və çıxarılışlar normaya uyğun olaraq həyata keçirilir, ittiham olunan tərəf vəkillə təmin olunur və s. Başqa sözlə, hamının bəhanəsi var – hamısı qanuna riayət edib.

Əslində isə başqa cürdür: onlar bəlkə də yazıları qadağan olunmuş yazıçının romanının nüsxələrini “samizdat” çıxardığına, yaxud istintaq zamanı polis onun ifadəsini saxtalaşdırdığına görə (hakimdən hüquq müdafiəçisinə qədər hər kəsin bundan xəbəri var) – qəddarlıqla və lazımsız yerə bir gəncin həyatını məhv edir. Fəqət bütün bunlar arxa planda qalır. Təhrif olunmuş ifadə məhkəmə sənədlərindən bəlli olmur və Cinayət Məcəlləsinin müvafiq maddəsi qadağan olunmuş yazıçının əsərlərinin nüsxəsini çıxarmağa görə vətəndaşı cinayət məsuliyyətindən azad etmir.

Başqa sözlə, qanun məcəlləsi – ən azından, bir sıra sahələri - tamaşadan başqa bir şey deyil, görüntülər dünyasının bir tərəfidir.

O zaman sual yaranır: axı bu nəyə lazımdır?

Məhz ideologiyanın lazım olduğu səbəbdən! İdeologiya sistemlə insanlar arasında bəhanələr körpüsü yaradır, hüquq məcəlləsi də həmçinin fərd və sistem arasında bəhanələr körpüsü yaradır, onların hakimiyyət strukturuna daxil olmalarını və hakimiyyətin ixtiyari tələblərinə xidmət etmələrini asanlaşdırır. Bu bəhanə insanlara özlərini aldatmaq imkanı verir. Onlar inanırlar ki, hüququn aliliyini qoruyur və cəmiyyəti

cinayətkarlardan müdafiə edirlər (Təsəvvür edin, bu bəhanə olmasaydı, yeni nəsil hakimləri, dövlət ittihamçılarını, istintaq məmurlarını işə cəlb etmək nə qədər çətin olardı!). Görüntülər dünyasının bir tərəfi kimi isə qanun məcəlləsi nəinki dövlət ittihamçılarının vicdanını, həmçinin ictimaiyyəti, xarici müşahidəçiləri və hətta tarixin özüni aldadır.

2. İdeologiya kimi hüquqi məcəllə də hakimiyyətdən kənardakı ritual kommunikasiyanın əsas alətidir. Məhz qanun məcəlləsi hakimiyyətin həyata keçirilməsinə forma verir, onu çərçivəyə salır, müəyyən qaydalara uyğunlaşdırır. Məhz bu məcəllə sistemin bütün komponentlərinə bir-biri ilə əlaqə yaratmaq, özlərini müsbət təqdim etmək, və hakimiyyətlərini legitimləşdirmək imkanı verir. Bu, onların bütün oyununu qaydalar mühəndislərini isə texnologiyalar ilə təmin edir.

Post-totalitar hakimiyyətin həyata keçirilməsini ümumilikdə, hakimiyyət strukturlarının müvafiq sektorlarını birləşdirməyə ümumi dil kimi xidmət edən bu universal ritualsız təsəvvür etmək olarmı? Hakimiyyət strukturunda repressiv aparatın tutduğu yer nə qədər vacib olsa, həmin aparatın müəyyən formal məcəllələrə bir o qədər ehtiyacı olur. Əgər hakimlər, dövlət ittihamçıları, istintaq məmurları, hüquq müdafiəçiləri, məhkəmə stenoqrafçıları, qalaq-qalaq fayllar və bütün bunları birləşdirən bir nizam-intizam olmasaydı, qadağan olunmuş kitabın nüsxəsini çıxarmağa görə insanları bu qədər asanlıqla və aşkar həbs etmək mümkün olardı mı?

Simasından günahsızlıq (məsumiyyət) yağan bölmə rəisi necə? Onsuz olmazmı? Təbii ki, olar. Bütün bunları qanun məcəlləsi və onun 'aksesuarları' olmadan da etmək olar, amma bu sivil bəşəriyyətin böyük bir hissəsini ağuşuna alan və müasir dünyanın daxili, stabil və hörmət edilən bir hissəsi olan sistemdə (dövlətdə) deyil, hansısa Uqanda qulduru tərəfindən idarə olunan ötəri diktaturada mümkündür. Bu, nəinki düşüncə kimi, texniki cəhətdən də sadəcə olaraq, qeyri-mümkün olardı. Hüquqi məcəllə adəti üzrə birləşdirici qüvvə olaraq fəaliyyət göstərməsə, post-totalitar sistem mövcud ola bilməz. Ritualın, tamaşaların və bəhanələrin rolu ən aydın şəkildə təbii ki, qanun məcəlləsinin və təndaşın nəyi etməməli olduğu və müxtəlif cinayətlərin hansı uyğun cəzalarının olması bölməsində deyil, və təndaşın nəyi edə biləcəyi və hansı hüquqlarının olması bölməsindədir. Bu bölmə yalnız söz yığınınından ibarətdir. Lakin məhz bu hissə sistem üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu hissə sistemin vətəndaşlar, məktəblilər, beynəlxalq ictimaiyyət və tarix qarşısında öz legitimliyini bərqərar etdiyi hissədir. Sistem məcəllənin bu bölməsini nəzərə almaya bilməz, ona görə ki, sistem söykəndiyi ideologiyanın fundamental postulatlarına şübhə yaratmağa imkan verə bilməz – bu onun mövcudluğu üçün son dərəcə vacibdir (Biz artıq hakimiyyət strukturunun öz ideologiya və ideoloji nüfuzu tərəfindən necə təhkim olunduğunu görmüşük). Bunun əksini etmək – məcəllənin adıçəkilən bölməsinə etinasız yanaşmaq sistemin özünü təqdim etdiyi imici inkar et-

mək, bununla da sistemin əsas sütunlarından birini, görüntülər dünyasının vəhdətini baltalamaq deməkdir.

Hakimiyyətin işləməsini, tətbiqini hakimiyyət strukturu boyunca insan damarlarında qanın axması kimi dövr etməsinə bənzətsək, qanun məcəlləsinə bu damarların divarlarını möhkəmləndirən bir şey kimi baxa bilərik. O olmasa, hakimiyyətin qanı nizamlı dövr edə bilməz və cəmiyyətin bədənində qəfil qansızmalar baş verə bilər. Nizam-intizam çökər. Təkcə insan hüquqlarına dair qanunlara deyil, ümumiyyətlə, bütün qanunlara ardıcıl, sonsuz müraciətlər, istinadlar o demək deyil ki, belə müraciətləri edənlər bizim sistemimizdə qanunun nə olduğunu bilmir, onun olduğundan daha çox şeyə qadir olduğu illüziyasına qapılıblar. Onlar qanunun nə rol oynadığını yaxşı bilirlər. Onlar bilirlər ki, sistem qanunlardan, daha doğrusu, qanunların ali xarakterindən nə dərəcədə asılıdır. Onlar həm də bu davamlı və daimi istinadların, müraciətlərin nə dərəcədə vacib olduğunu bilirlər. Sistem qanunsuz keçinə bilmədiyinə görə, qanunlara riayət olunduğuna dair tülkülük edilməsinə bağlı olduğu üçün belə müraciətlərə müəyyən qədər reaksiya verməyə məcburdur. Qanunların işlək olmasını tələb etmək isə yalansız yaşamaq aktı deməkdir ki, bu da öz növbəsində bütünlükdə yalan üzərində qurulmuş sistemə onun yalançılığının ən yüksək dərəcəsində təhlükə yaradır. Hər dəfə bu cür müraciətlər qanunların tamamilə ritual xarakterli olduğunu cəmiyyətə göstərir və güc strukturlarında yerbəyer olmuşların üzünə çırpır. Bu müraciətlər qa-

nunların əsl maddi mahiyyətinə diqqət çəkir, dolayısı ilə qanunlar arxasında gizlənənlərin istinad etdikləri bəhanələri, bu kommunikasiya vasitələrini və öz iradələrini cəmiyyətə yeritdikləri sosial arteriyaları möhəmlətməyə çalışanları çətin vəziyyətdə qoyur. Onlar (qanunlar arxasında gizlənənlər) öz vicdanları, xaricilərdə yaratdıqları təəssurat və hakimiyyətdə qalmaq istəkləri (bu istək sistemin özü-özünün mövcudluğunu təmin edən bir mexanizmin və vəhdət prinsipinin bir hissəsidir), yaxud, sadəcə olaraq, sözügedən ritualı yerinə yetirə bilmədiklərinə görə qınanacaqlarından qorxduqları üçün buna məcburdurlar. Onların başqa seçimi yoxdur; axı öz oyunlarının qaydalarına etinasız yanaşa bilməzlər, bu qaydalara yalnız daha yaxşı riayət etmək seçimləri var. Şikayətlərə reaksiya verməmək isə özlərinə quyu qazmaq və qarşılıqlı ünsiyyət sisteminə nəzarəti itirmək deməkdir.

Qanunların adi görüntü olduğunu, heç bir dəyəri olmadığını və onlara müraciət etməyin əhəmiyyətsiz olduğunu düşünmək qanunların məhz görüntü və ritual yaradan aspektlərini möhəmləndirməyə davam etmək deməkdir. Bu, qanunların görüntü dünyasının bir hissəsi olduğunu təsdiqləmək bundan istifadə edənlərin ən asan (və ən yalan) bəhanə formasıyla rahat yaşamalarına imkan vermək olardı.

Mən polislərin, dövlət ittihamçıların və ya hakimlərin çox təcrübəli bir müxalif və ya cəsəətli bir hüquq müdafiəçisinin işi ilə məşğul olanda, əgər onların adları ictimai diqqətdədirsə (adları aparatın anonimliyi ilə

daha qorunmayan adamlar), ritualda heç bir çat əmələ gəlməməsi üçün qəfildən, həyəcanla çalışdıqlarını çox görmüşəm. Bu, despot hakimiyyətin həmin ritual arxasında gizlənməsi faktını dəyişdirmir, lakin məmurların narahatlığının mövcudluğu o despotizmin əməliyyatına məhdudiyət qoyur, onu yavaşıdır. Bu, əlbəttə ki, kifayət deyil. Lakin “dissident” yanaşmasının ayrılmaz bir hissəsi onun konkret zamanda və yerdə insan reallığından əmələ gəlməsidir. Bu, kiçik bir vətəndaşın iztirablarını yalnız cüzi azalda bilsə də, qeyri-adekvat görünə bilsə belə, qeyri-müəyyən gələcəkdəki mücərrəd fundamental çözümdənsə, bu yanaşma tez-tez təkrarlanan, ardıcıl konkret hərəkətin əhəmiyyətini artırır. İstənilən halda, məgər bu fakt vaxtilə “dissident” anlayışının kəskin təzadda olduğu “kiçik miqyaslı iş” anlayışının (Masarik) başqa forması deyilmi?

Onların (post-totalitar sistemin məmurlarını) öz sözləri ilə desək, ‘yaxalamaq’ siyasətinə doğru gedərkən müəyyən daxili məhdudiyətləri vurğulamadan bu bölməni bitmiş hesab etmək olmaz. Məsələn burasındadır ki, hətta ən ideal hallarda belə, qanunlar həyatda mövcud olan yaxşı şeyləri pis şeylərdən qorumaq üçün istifadə olunan qeyri-mükəmməl, zahiri üsullardan biridir. Özü-özlüyündə qanun daha yaxşı bir şey yarada bilməz. Qanunun məqsədi xidmət göstərməkdir; mənası isə qanunun özündə deyil. Qanuna hörmət yaratmaq avtomatik olaraq yaxşı həyat vəd etmir, çünki yaxşı həyat yaratmaq qanunların və təsisatların deyil, insanların üzərinə düşən vəzifədir. Yaxşı qanunları

olan, bu qanunlara tam hörmət edilən bir cəmiyyət təsəvvür etmək olar ki, orada yaşamaq mümkün olmasın. Əksinə, qanunları mükəmməl olmayan və qüsurlu tətbiq olunan elə bir cəmiyyət təsəvvür etmək olar ki, orada yaşamaq çətin deyil. Çünki qanunların həyatı dəyərləndirib dəyərləndirməməsi, işləyib işləməməsi deyil; vacib olan həmişə həyatın keyfiyyətidir (Çox vaxt qanunların sərt tətbiqi insan ləyaqətinə məhvedici təsir göstərir). İnsani, ləyaqətli, zəngin və xoşbəxt həyat nə Konstitusiyada, nə də Cinayət Məcəlləsində deyil; bunlar, sadəcə, təyin edir ki, nəyi etmək olar, nəyi etmək olmaz. Bunlar həyatı asanlaşdırır da, çətinləşdirir də bilər. Qanunlar məhdudlaşdırır, yaxud icazə verir, cəzalandırır, təmkin göstərir, yaxud müdafiə edə bilər, lakin qanunlar heç vaxt həyata məna və mahiyyət verə bilməz. “Qanun” uğrunda mübarizə hər zaman arxa planda real həyatı nəzərdə tutaraq aparılmalıdır.

Həyatın gözəllik və izzətlərinin əsl ölçülərinə açıq gözlə baxmadan, həyata mənəvi münasibət bəsləmədən bu mübarizə gec-tez özlərinə bəraət qazandıran sxolastik (akademik-elitar, mənfi mənada – t.) sisteminin qayalarına çırpılacaq. Adam beləcə, özü də istəmədən getdikcə bizim sistem haqda yalnız məhkəmə sənədlərinə əsaslanan və müvafiq qanunların yerinə yetirilməsilə qənaətlənən bayaqkı kənar müşahidəçiyə bənzəyəcək.

XVIII

“Dissident” hərəkatlarının əsas işi həqiqətə xidmət və deməli, həyatın məqsədlərinə xidmət etməkdir, əgər zərurətdən irəli gələrək, bu, inkişaf edərək insanların azad və yalansız həyat yaşamaq hüquqlarının müdafiəsinə çevrilirsə (bu, insan hüquqlarının müdafiəsi və qanunlara hörmət edilməsi uğrunda mübarizədir), o zaman bu yanaşmanın digər bir mərhələsi və bəlkə də indiyə qədər mövcud olan ən yetkin mərhələsi Vaclav Bendanın təklif etdiyi “Paralel strukturlar”ın inkişafıdır.

Yalansız yaşamağa qərar verənlərin mövcud sosial strukturlara hər hansı birbaşa təsirinin qarşısı alınrsa (bu strukturlarda iştirak imkanından söhbət gedə bilməz) və insanlar əvvəl də dediyim kimi, cəmiyyətin müstəqil həyatını yaratmağa başlayırlarsa, bu müstəqil həyat öz-özünə müəyyən bir yolla strukturlaşmağa başlayır. Bəzən sözügedən strukturlaşma prosesinin yalnız rüşeymləri nəzərə carpır, bəzənsə strukturlar kifayət qədər yetkin olur. Onların mənşəyi və təkamülü “fərqlifikirlilik” fenomenindən ayrılmazdır, hərçənd ki, onlar həmin terminlə işarə olunan hər hansı fəaliyyət sahəsindən daha geniş mənə ifadə edirlər. Bəs bunlar nə kimi strukturlardır?

İvan Yiros Çexoslovakiyada “ikinci mədəniyyət” anlayışını formalaşdıran və tətbiq edən ilk şəxs olub. Əvvəlcə qeyri-konformist rok musiqisi və yalnız bu cərəyanın xarakterinə uyğun olan ədəbi, mədəni təd-

birdə nəzərdə tutmasına baxmayaraq, “ikinci mədəniyyət” termini tezliklə müstəqil və sıxışdırılan mədəniyyətin bütün sahələri haqda işlədilməyə başlandı; bu, yalnız incəsənət və onun müxtəlif istiqamətlərinə deyil, həm də sosial, humanitar elmlərə, fəlsəfi düşüncəyə də aid edildi.

İkinci mədəniyyət təşkilatlanmanın elementar formalarını - kitab və jurnalların “samizdat” nəşrlərini, özəl tamaşa və konsertlər, seminarlar, sərgilər və s. yaratdı (Polşada bütün bunlar daha təkamil şəkil alıb; orada müstəqil nəşriyyatlar, çoxlu, hətta siyasi jurnallar, surətlərin sürətlə çoxaldılması üçün vasitələr və s. var. Sovet İttifaqında “samizdat”ın daha uzun tarixi ənənələri var və buna görə onun müxtəlif formaları inkişaf edib).

Beləliklə, mədəniyyət paralel strukturların ən yüksək inkişaf etmiş formada müşahidə edilə biləcəyi sahədir. Bəndə, əlbəttə ki, bu strukturların digər sahələrdəki potensial və embrional formalarına da: bir paralel məlumat şəbəkəsindən təhsilin paralel formalarına (özəl universitetlər), paralel həmkarlar ittifaqlarına, paralel xarici əlaqələrə, paralel iqtisadiyyatadək – diqqət yetirir. Bu paralel strukturlar əsasında sonra o, “paralel polis”, yaxud paralel şəhər anlayışını inkişaf etdirir. Bu strukturlarda belə bir polisin qalıqlarını görür.

İnkişafının müəyyən bir mərhələsinə çatdıqda cəmiyyətin müstəqil həyatı və “dissident” hərəkatları müəyyən qədər təşkilatlanmadan və təsisatçılıqdan qaça bilməzlər. Bu, təbii inkişaf yoludur və cəmiyyətin

müstəqil həyatı, nə cürsə sərt təqib olunmasa, sıradan çıxarılmasa bu tendensiya artacaq. Bununla yanaşı, paralel siyasi həyat da inkişaf edəcək; müəyyən dərəcədə bu, artıq Çexoslovakiyada mövcuddur. Az və ya çox dərəcədə siyasi xarakterli müxtəlif qruplar özlərini siyasi cəhətdən təyin etməyə, bir-birinə qarşı durmağa davam edəcəklər. Bu paralel strukturlar, belə deyək, yalansız yaşamağın bu günə qədərki ən aydın formalaşmış ifadəsini təmsil edir. "Dissident" hərəkətlərinin ən vacib işlərindən biri onları dəstəkləmək və inkişaf etdirməkdir. Bu bir daha o faktı təsdiq edir ki, cəmiyyətin sistemin təzyiqinə qarşı bütün müqavimət cəhdlərinin əsas başlanğıcları "siyasətəqədərki" sahədir. Paralel strukturlar öz hədəfləri ilə harmoniyada olan, özünü o məqsədlərlə harmoniyada strukturlaşdıran fərqli bir həyatın yaşanıla biləcəyi sahədən başqa nə üçündür?

Sosial özünü təşkilə o ilkin cəhdlər cəmiyyətin müəyyən bir hissəsinin cəmiyyət olaraq yalansız yaşamaq, özünü totalitarizmdən xilas etmək, beləcə, özünü post-totalitar sistemdə iştirakdan radikal şəkildə uzaqlaşdırmaq söylərindən başqa nədir? Bu, insanların daxillərindəki sistemi inkar etmək və öz həyatlarını yeni – öz kimlikləri zəminində qurmaq üçün qeyri-zorakı cəhdi deyilmi? Bu tendensiya vurğunun real insanlar üzərinə qayıtması prinsipini bir daha təsdiq etmirmi?

Nəhayət, paralel strukturlar nəzəri olaraq, sistem dəyişikliklərinin nəzəri təsəvvürləri nəticəsində deyil (bura siyasi qurumlar daxil deyil), məhz həyatın məqsədləri və real insanların özünəməxsus ehtiyaclarından

yarandır. Əslində sistemdə ən elementar formalarında müşahidə edə biləcəyimiz bütün mümkün dəyişikliklər aşağıdan başlamışdı; ona görə yox ki, həyatı nə cürsə müəyyən istiqamətə, yaxud dəyişikliyə yönəltmişdilər, ona görə ki, həyat özü buna vadar etmişdi. Tarixi təcrübə bizə göstərir ki, insanın həyatında əhəmiyyət kəsb edən hər hansı bir məqamda adətən universallıq elementi olur. Başqa sözlə, bu əskilmək, yalnız məhdud icma üçün əlçatan və başqa icmalara keçirilə bilməyən bir dəyişiklik deyil. Əksinə, bu, potensial olaraq hər kəsə əlçatan olmalıdır; özü ilə ümumi çözüm gətirməlidir, ona görə də bu, yalnız insanların özləri üçün içədənlik, məncil məsuliyyət deyil, dünya üçün və dünya qarşısında məsuliyyətdir. Beləliklə, paralel strukturları və paralel polisi yalnız bu kursu seçənlərin rifahına xidmət edib başqalarına qarşı biganə olanlara aid gettoya çəkilmək və təcrid fəaliyyəti kimi başa düşmək yanlış olardı.

Qısa, bunu mahiyyətə ümumi situasiyaya heç bir aidiyyəti olmayan qrup üçün hesab etmək olmaz. Belə bir anlayış ilk gündən başqaları üçün qayğı, narahatlıq olan yalansız yaşamaq anlayışını özündən uzaqlaşdırır, onu axır məqamda yalanla yaşamağın bir, daha mürəkkəb versiyasına çevirmiş olardı. Elə də təbii ki, bu, fərdlər və qruplar üçün hərəkət nöqtəsi olmaq şansını itirərdi və "dissidentliyin" hakimiyyətlə xüsusi dialoqa gedən, müstəsna maraqları olan müstəsna qrup kimi yanlış anlaşılmasını xatırladardı.

İstənilən halda, hətta paralel strukturlarda həyatın ən yüksək inkişaf etmiş formaları, hətta paralel polisin ən

yetkin forması da yalnız - ən azı post-totalitar şəraitdə, insanın minlərlə müxtəlif əlaqələrin “birinci”, rəsmi strukturunda yerləşdirildiyi zaman mövcud ola bilər. Əlbəttə, paralel polisə çiçəklənən rəngli həyat təsəvvür etmək olar, lakin belə təsəvvür etdiyimiz bir həyat qapalı və “xüsusi” yaşanırsa, indi hamının bu və ya digər şəkildə yaşamalması olduğu yalan içində şizofrenik həyatın sadəcə başqa versiyası olmazmı? Başqalarına tətbiq olunmayan, nümunəvi çözümlənməyən belə bir hərəkət nöqtəsi fərd üçün nə məna daşıya bilər axı? Patoçka deyirdi ki, məsuliyyətin ən maraqlı tərəfi odur ki, biz onu özümüzə hər yerdə aparırıq. Bu o deməkdir ki, məsuliyyət - bizimdir; biz onu yerindəcə, buradaca, bu anda, Allahın bizi yerləşdirdiyi məkanda – qəbul etməliyik, biz özümüzü aldadıb yerimizi dəyişməklə, hindu məbədinə, yaxud paralel polisə getməklə bu məsuliyyətdən qaça bilmərik.

Qərbli gənclər şəxsi və qrup problemlərini həll etmək üçün məbədə çəkilməyin bir nəticə vermədiyini tez-tez görürlərsə, bunun səbəbi yalnız və yalnız burada universal elementinin yoxluğu; hamı məbədə çəkilmə bilmir. Xristianlıq bunun əksinə nümunədir: mən istədiyim anda istədiyim yerdə xristian ola bilərəm, ona görə ki, hər kəs hər yerdə, istənilən vaxt bunu edə bilər. Başqa sözlə, paralel polis bir adamın hamı üçün, hamı qarşısında məsuliyyətinin dərinləşməsi aktı kimi, bu məsuliyyətdən qaçmaq yox, onun hədəfini tapmaq üsulu kimi məna daşıyır.

XIX

Mən artıq yalansız yaşamağın siyasi potensialından, belə bir həyatın nə zaman və hansı real dəyişikliklərə apara biləcəyinin məhdudiyətlərindən danışıbmışam. Həmçinin bu məsələdə müstəqil təşəbbüslərin ayrılmaz xüsusiyyətinin ən azı, “ya hər şey, ya heç nə” oyunu olduğunu, risklərin hesablanmasına çalışmağın necə ümitsiz bir şey olduğunu qeyd etmişəm.

Lakin “dissident” hərəkətlərinin gördükləri bir sıra işlərin cəmiyyətə təsirinin müxtəlif formalarından, başqa sözlə, cəmiyyət üçün və cəmiyyət qarşısında məsuliyyətin reallığa çevrilmə formalarından (şərt deyil ki, onlar həmişə rellığa çevrilsinlər) ümumi də olsa, söz açmasaq, mənzərə yarımçıq qalar. İlk növbədə vurğulamaq lazımdır ki, cəmiyyətin müstəqil həyatını ehtiva edən bütöv bir sahə və hətta “dissident” hərəkəti post-totalitar sistem altında yaşayan xalqların tarixinə təsir etmək iqtidarında olan yeganə potensial amil deyil. Bu cür cəmiyyətlərdəki gizli sosial böhran istənilən vaxt bu hərəkətlərdən müstəqil şəkildə geniş siyasi dəyişikliklərə səbəb ola bilər. Hakim strukturu sarsıdaraq cürbəcür gizli qarşıdurmalar yarada və ya mövcud olanları sürətləndirərək fiziki, əqli və “iqlim” dəyişiklikləri edə bilər. Bu, həyatın ümumi ab-havasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir edərək, gözlənilməz, proqnozlaşdırılmamış, qəfil sosial iğtişaş və narazılıq partlayışları törədə bilər.

Blok (Sovet Sosialist bloku nəzərdə tutulur – t.) mərkəzində hakimiyyət dəyişiklikləri müxtəlif ölkələrdəki vəziyyətlərə müxtəlif cür təsir edə bilər. Qlobal dünyanın geniş tendensiyaları kimi, iqtisadi amillər təbii olaraq, xüsusi təsirə malikdir. Köklü dəyişikliklərə və siyasi çevrilişə səbəb ola biləcək çox vacib bir sahə beynəlxalq siyasətdir, digər super-güc (ABŞ nəzərdə tutulur – t.) və bütün başqa ölkələrin yürütdüyü siyasət, beynəlxalq maraqların dəyişən quruluşu və bizim blokun tutduğu mövqedir. Hətta yüksək vəzifələrə yiyələnmiş şəxslərin rolu da əhəmiyyətsiz deyil, hərçənd ki, mən bayaq post-totalitar sistemlərdə aparıcı şəxsiyyətlərin əhəmiyyətinin şişirdilməməli olduğunu qeyd etmişəm. Bu kimi bir çox təsirlər və təsirlər kombinasiyası mövcuddur. “Dissident” hərəkatlarının mümkün siyasi təsiri yalnız sadaladığımız ümumi təsirlərin fonunda və bu fonun yaratdığı kontekstdə mümkündür. Bu təsir siyasi inkişafa xidmət edən bir çox faktorlardan heç də ən vacibi deyil, onlardan yalnız biridir və bəlkə də bütün digər faktorlardan yalnız o cəhətilə fərqlənir ki, “dissident” hərəkatları əsas fokusu insanların müdafiəsi nöqtəyi-nəzərindən siyasi inkişafda inikas olunur və bu inikasın birbaşa tətbiqini arayır.

Bu hərəkatların xarici istiqamətinin başlıca məqsədi, gördüyümüz kimi, hakimiyyət strukturu, birbaşa və təcili də olsa, təsir etmək deyil, cəmiyyətə təsir göstərməkdir. Müstəqil təşəbbüslər gizli sferanı təmsil edir: onlar yalansız yaşamağın insanların və cəmiyyətin seçə biləcəyi alternativ olduğunu nümayiş etdirir və belə bir

həyatın ərazisini genişləndirmək uğrunda mübarizə aparırlar; onlar, dolayı yolla olsa da, vətəndaşların özlərinə əminlik hissinin artmasına, görüntülər dünyasını dağıtmağa və hakimiyyətin əsl təbiətini üzə çıxarmağa kömək edirlər. Onlar məsih rolu oynayırlar, missiyası “şüursuz” kütlələrin “şüurunu qaldırmaq” olan, hər şeyin ən yaxşısını bilən sosial avanqard və ya elit qrup deyillər. Heç kəsə liderlik etmək istəmirlər. Onlar öz təcrübəsindən və işindən nə götürüb-götürməyəyinə qərar verməyi hər kəsin öz ixtiyarına buraxırlar (Rəsmi Çexoslovak təbliğatının xartiyaçıları “özləri özlərinə təyinat verənlər” adlandırması xartiyaçıların avanqard iddialarını vurğulamaq üçün deyil, rejimin necə düşündüyünü, başqalarını özünə görə mühakimə etməsinin təbii ifadəsi idi. Ona görə ki, sistem istənilən tənqiddin arxasında hakimiyyətdəkiləri oturduqları kürsülərdən kənarlaşdırmaq arzusunu görür, onları “xalqın adından” danışmaqda ittiham edir, çünki illər boyu bu devizdən bəhanə kimi istifadə edən məhz rejimin özü olmuşdur). Bu səbəbdən də “dissident” hərəkətləri cəmiyyətin bir hissəsi olaraq hakimiyyətə dolayı yolla təsir edir; rejimlə real güc səviyyəsində qarşıdurmaya girmək məsələsi olmadığından, onlar ilk növbədə cəmiyyətin gizli sahələrinə xitab edirlər. Mən artıq bunun iş üsulunu göstərmişəm: qanunlardan xəbərdar olmaq və onlara riayət olunmasına diqqət etmək üçün məsuliyyət daşımaq.

Bu, aydındır ki, daha geniş təsirin, yalansız yaşamaqdan, azad fikirdən, alternativ dəyərlər və davranış-

dan, müstəqil cəmiyyətin özünü dərk etməsindən qaynaqlanan dolayı (bilavasitə) təzyiqin xüsusi halıdır. Hakimiyyət istəsə də, istəməsə də, bu təzyiq müəyyən dərəcədə reaksiya göstərməlidir. Bu reaksiya isə həmişə iki istiqamətdə baş verir: repressiya və adaptasiya. Bu istiqamətlər bir-birlərini əvəz edirlər. Məsələn, Polşada “uçan universitet” layihəsi hakimiyyət tərəfindən repressiyaya məruz qaldı, bu universitetin “uçan muəllimləri” təqib edildilər. Eyni zamanda əsl universitetlərin əsl professorları “uçan universitetin” dolayı təzyiqindən təsirlənərək, öz mühazirələrini qadağan olunmuş bir neçə mövzu ilə zənginləşdirməyə çalışdılar (universitet professorları əksər hallarda siyasi rejimin bir hissəsi idilər). Bu adaptasiyanın motivləri idealla (gizli sahə ismarıç, vicdan və iradəyə malik olduğu üçün) xalis mənafe arasında dəyişə bilər. Rejimin sağ qalmaq instinkti onu, dəyişən ideyaları, sosial və psixoloji mühiti görməyə və buna müvafiq elastik davranmağa vadar edir. Son təsiri bu motivlərdən hansının törətdiyi isə mühlüm deyil.

Adaptasiya rejimin müsbət reaksiyasıdır. O, əksər hallarda çoxlu forma və mərhələlərlə müşayiət olunur. Bəzi dairələr insanların “paralel dünyada”kı dəyərlərini rəsmi strukturlara calamağa, onları uyğunlaşdırmağa, bir az özlərini onlara, bir az da onları özlərinə bənzətməyə və beləliklə, açıqca pozulmuş balans yenidən düzəltməyə çalışa bilər. 1960-cı illərdə progressiv (yeniliyə açıq olan) kommunistlər bəzi örtülü mədəni dəyərləri və fenomenləri “kəşf etməyə” başladılar. Bu,

müsbət, lakin təhlükəli bir addım idi, çünki “uyğunlaşdırılmış”, “birləşdirilmiş” dəyərlər öz müstəqillik və orijinallıqlarını itirərək rəsmiliyin libasına çevrilirdilər və onlara inam zəifləyirdi. Növbəti mərhələdə bu adaptasiya rəsmi strukturlar tərəfindən cürbəcür məqsəd və struktur islahatlarına cəhdlə nəticələnə bilər. Bu cür islahatlar adətən yarımçıq tədbirlərdir və cəmiyyətin real həyatı ilə post-totalitar avtomatizmi birləşdirməyə, uyğunlaşdırmağa yönəlir. Başqa cür ola da bilməz. Onlar vaxtilə yalansız və yalanla yaşamaq arasında olan aydın xətti bulanıqlaşdırırlar. Onlar ümumi vəziyyəti dumanla örtür, cəmiyyəti miflərə bürüyür və insanlar üçün əxlaqlarını qorumağı çətinləşdirirlər. Lakin bu heç zaman bir faktı inkar etmir: bu islahatlar yeni boşluqlar yaratdıqları üçün mahiyyətcə yaxşıdırlar, hərçənd, bu, “qəbul olunması” və “qəbul olunmaz” kompromisləri ayırmağı çətinləşdirir.

Adaptasiyanın digər yüksək mərhələsi rəsmi strukturlarda baş verən daxili parçalanma prosesidir. Bu strukturlar özlərini az-çox plüralizmə açıq edir, çünki həyatın məqsədləri bunu tələb edir (məsələn, mədəni həyatın mərkəzləşmiş və təşkilatlanmış əsasını dəyişmədən aşağıdan edilən təzyiq nəticəsində yeni nəşriyyat evləri, jurnallar, incəsənət dərnəkləri, paralel araşdırma mərkəzləri və s. qurumlar yaranır. Başqa bir misal, dövlət tərəfindən idarə olunan vahid, yekcins gənclər təşkilatının real tələblər qarşısında bir neçə Universitet Tələbələrinin Birliyi, Orta Məktəb Tələbələr Birliyi, İşçi Tələbələr kimi az-çox müstəqil təşkilatlara

ayrılmasıdır). Aşağıdan qaynaqlanan təşəbbüslərin hiss olunmasına imkan verən bu kimi parçalanmalarla paralel, müstəqil, eyni zamanda rəsmi strukturların müxtəlif dərəcələrdə hörmət etdiyi və ya dözümlülük göstərdiyi yeni qurumların yaranması arasında birbaşa əlaqə var. Yeni yaranmış qurumlar sadəcə real həyatın real tələblərinə uyğunlaşan liberallaşmış rəsmi strukturlar deyillər, onlar artıq cəmiyyətdə aktual olan tələblərin birbaşa ifadələridir. Başqa sözlə, bu təşkilatlar (rəsmi strukturlardan ayrılan təşkilatlar nəzərdə tutulur) cəmiyyətin təşkilatlanmaya olan meylini göstərir (Çexoslovakiyada KAN, Qeyri-Kommunistlər Qrupu, K231, keçmiş siyasi məhbuslar birliyi və s. bunlara aid edilə bilər).

Bu prosesin ən son mərhələsi post-totalitar sistemin avtomatizminə qulluq edən agentliklər olaraq, rəsmi strukturların sıradan çıxması və tamamilə başqa formada, aşağıdan inkişaf edən yeni strukturlarla əvəz olunmasıdır. Əlbəttə ki, həyatın tələblərinin cəmiyyətin manipulyasiyasını zəiflətdiyi başqa üsullar da təsəvvür etmək olar. Mənim burada müzakirə etdiyim yalnız 1968 və sonrakı illərdə Çexoslovakiyada baş verən dəyişikliklər, bu dəyişikliklərin üsullarıdır. Əlavə etməliyəm ki, bütün bu konkret hadisələr xüsusi tarixi prosesin bir hissəsidir və post-totalitar sistemə yeganə alternativ kimi düşünülməməlidir. Hətta mənim öz ölkəmdə belə, təkrarlanmasının mümkün olmaması faktı bu dəyişikliklərdən öyrəniləcək ümumi dərslərin vacibliyinə şübhə yaratmır.

Çexoslovakiyadakı 1968-ci il hadisələrindən danışarkən bu dövrə aid bəzi aspektləri nəzərdən qaçırmamalıyıq. Bütün baş verən dəyişikliklər – istər ümumi, istər əqli, istərsə də struktural olsun, bu gün yaranan paralel strukturlardan qaynaqlanan təzyiqli nəticəsində baş verməmişdi. Rəsmi strukturların anti-tezisi hesab etdiyimiz bu tip strukturlar o zaman mövcud deyildi. O zaman (1968 - Praqa baharı nəzərdə tutulur – t.) heç bugünkü mənada “dissident” də yox idi. Dəyişikliklər müxtəlif formalı, bəziləri bütöv və məqsədyönlü, bəziləri isə dolayı ardıcıl təzyiqlərin nəticəsi idi. Bu təzyiqlər azad düşüncə, müstəqil yaradıcılıq, siyasi özünüifadə naminə spontan cəhdlər idi. Bu səylər rəsmi strukturların daxilinə sakit formada yaranan müstəqil həyatın uzunmüddətli, spontan və nəzərəcarpmayan nüfuzetməsi idi. Başqa sözlə, bu tədrici baş verən və gizli sahələrin yavaş-yavaş üzə çıxdığı sosial oyanış idi. Bu oyanışın arxasında olan motiv heç də yalnız cəmiyyətin müstəqil həyatından qaynaqlanmalı deyildi (baxmayaraq ki, bu belə oldu və buna görə sevinməliyik). Ola bilərdi ki, rəsmi strukturlarda mövqe tutan insanlar rəsmi ideologiyanın əsl təbiətindən hali olub, gizli sosial böhrandan duyulu düşüb nəticə çıxararaq, yaradılmış reallığa qarşı çıxsınlar (Burada məni düşündürən antidoqmatik islahat kommunistləridir ki, onlar rəsmi strukturlar içində illərlə yetişmişdilər). Bugünkü “dissident” hərəkatları erasından bildiyimiz məhdud, özünü təşkilatlandıran, rəsmi strukturlardan kəskin kənar duran və blok tərəfindən

tanınmayan müstəqil təşəbbüslər üçün nə münasib şərtlər, nə də mövcudluq səbəbi var idi. O vaxtlar Çexoslovakiyadakı post-totalitar sistem bu gün mövcud olan durğun və bəhrəsiz formasına qədəm qoymamışdı, o formalar ki, insanları özlərinin təşkilatçılıq qabiliyyətlərindən geri çəkilməyə məcbur edir. Bir çox tarixi və sosial səbəblərə görə rejim 1968-ci ildə daha açıq idi. Stalinist despotizm ilə əldən salınan və köməksizcə ağrısız islahatlar axtaran hakimiyyət strukturunun çürüməsi labüd idi, çünki o dəyişikliklər əhval-ruhiyyəsinə qarşı, gənc üzvlərinin hörmət etdiyi yola və siyasətəqədərki səviyyədə rəsmi və qeyri-rəsmi geniş siyasi məkanda törəyən həyatın minlərlə özünüifadələrinə ağıllı müxalifət təklif edə bilmirdi.

Daha geniş bucaqdan baxanda, başqa tipik şərait daha böyük əhəmiyyət kəsb etməyə başlayır: 1968-ci ildə kulminasiya nöqtəsinə çatan sosial mayalanma – faktiki struktur dəyişiklikləri mənasında – heç vaxt ikinci dərəcəli əhəmiyyət daşıyan islahatdan, struktur differensiasiyası və ya yerdəyişməsindən o yana getmədi. Post-totalitar sistemdə hakimiyyət strukturunun əsas məğzinə, yəni siyasi model, sosial təşkilatın fundamental prinsipləri, hətta bütün iqtisadi gücün siyasi hakimiyyətə tabe edildiyi iqtisadi modelə təsir etmədi. Ordu, polis, məhkəmə sistemi və s.-də də hər hansı əhəmiyyətli struktur dəyişikliyi olmadı. Bu səviyyədə məsələ əhvali-ruhiyyə, şəxsi, siyasi xətt dəyişikliyi və hakimiyyətin tətbiqində dəyişiklikdən o yana getmədi. Qalan hər şey müzakirə və planlama mərhələsində

qaldı. Bu istiqamətdə qəbul edilən 2 proqram bu mənada ən uzağa gedən proqramlar oldu: Çexoslovakiya Kommunist Partiyasının 1968 Fəaliyyət proqramı və İqtisadi islahatlar üçün təkliflər. Fəaliyyət proqramı ziddiyyətlərlə və hakimiyyətin fiziki aspektlərinə toxunmayan yarımçıq addımlarla dolu idi, başqa cür ola da bilməzdi. İqtisadi təkliflər iqtisadi sferada həyatın məqsədlərini təmin etmək üçün xeyli məsafə qət etsə də (onlar maraqların və təşəbbüslərin plüralizmi, dinamik stimullar, iqtisadi amirlik sisteminə məhdudiyətlər kimi anlayışları qəbul etdilər), əsl istehsal vasitələrinin sosial mülkiyyəti əvəzinə iqtisadi hakimiyyətin əsas dayağını, yəni dövlət prinsipini toxunulmaz saxladı. Beləliklə, burada bir boşluq var ki, bu boşluğu Macarıstandakı o bir neçə günlük üsyanı istisna etsək, post-totalitar sistemdəki heç bir sosial hərəkət doldura bilməz.

Gələcəkdə başqa hansı inkişaf alternativləri meydana çıxıb bilər? Bu suala cavab vermək sırf spekulasiya aləminə girmək olardı. Bu gün deyilə bilər ki, sistemdəki gizli sosial böhran həmişə (onun belə davam etməyəcəyinə inanmamaq üçün heç bir səbəb yoxdur) müxtəlif sosial və siyasi ixtişaşlara səbəb olmuşdur (Almaniya 1993-cü il, Macarıstan, SSRİ, Polşa 1956-cı il, Çexoslovakiya 1968-ci il, Polşa 1968, 1970, 1976-cı illər). Onların hamısının zəmini, gedişatı və son nəticəsi birbirindən fərqlənir. Əgər biz belə ixtişaşlara yol açan müxtəlif amillərin nəhəng kompleksinə və damladamla yığılan hadisələrin gizli sferadan qəfildən gün

işığına çıxmasına gətirən təsadüfi damlanın (səbr kasasına düşən son damla) qabaqcadan deyilməsinin mümkünsüzlüyünə nəzər salsaq, bir tərəfdən “blok”un getdikcə artan dərin inteqrasiyası və onun daxilində hakimiyyətin ekspansiyasını, o biri tərəfdən qeyri-Rusiya ərazilərində milli şüurun oyanması təzyiqi altında SSRİ-dən ayrılma perspektivləri (Bu istqamətdə Sovet İttifaqı milli azadlıq hərəkatlarından həmişəlik sığortalana biləcəyini gözləyə bilməz) kimi iki əks tendensiyanı əsas götürərək, gələcəyin necə olacağını deməyin mümkünsüzlüyünü nəzərə alsaq, o zaman uzunmüddətli proqnoz verməyə çalışmağın necə ümitsiz olduğunu görürük.

Hər bir halda mən inanmıram ki, bu cür spekulyasiyanın “dissident” hərəkatları üçün hər hansı birbaşa əhəmiyyəti olsun, çünki hər şeydən öncə, bu hərəkatlar spekulyativ düşüncədən yetişmiş və beləliklə, özlərini o təməldə möhkəmlətməsi onların öz kimliklərinə özgələşməsi demək olardı.

Dissident hərəkatları üçün perspektiv belə davam etdikcə gələcək hadisələrin iki təcrid, əlaqəsiz, biganə qurumun - əsas polis və paralel polis uzunmüddətli yoldaşlığına aparıb çıxaracağı ehtimalı çox aşağıdır. Belə davam etdikcə yalansız yaşamaq praktikası sistemə təhlükə olaraq qalacaq. Onun yalanla yaşamaq praktikası ilə birgəyaşayışını dramatik gərginliklər olmadan davam etdirəcəyini təsəvvür etmək olmur (Olduğu kimi davam etdikcə). Post-totalitar sistemlə (bu şəkildə, yəni hamı üçün və hamının qarşısında ye-

nilənmiş məsuliyyətlər mərkəzi kimi davam etdikcə) müstəqil həyat arasındakı əlaqə gizli və ya açıq münaqişədə olacaq. Belə olan halda iki ehtimal qalır: ya post-totalitar sistem inkişaf etməyə davam edəcək (yəni inkişafa davam etməyə qadir olacaq). Beləcə, mütləq manipulyasiya haqda Orvelsayağı qorxunc dünyabaxışının yaxınlaşacağı labüddür, orada yalansız yaşamağa dair bütün özünüifadələr aradan çıxacaq. Yaxud da “dissident” hərəkatları da daxil olmaqla, cəmiyyətin müstəqil həyatı (paralel polis) yavaş-yavaş, lakin əminliklə əhəmiyyəti artan sosial fenomenə çevriləcək, artan aydınlıqla cəmiyyətin həyatında real rola malik olacaq, ümumi situasiyaya təsir edəcək. Sözsüz ki, o, həmişə situasiya təsir edən bir neçə amildən biri olacaq və fonda deyil, digər amillərlə birgə, fona müvafiq yolda olacaq.

O, diqqətini rəsmi strukturlarda islahatlarını, oradakı parçalanmanı alovlandırmağamı, onların yeni strukturlarla əvəzlənməsinəmi yönəldəcək, məqsəd sistemi yaxşılaşdırmaqımı, ya əksinə, onu yıxmaqımı olacaq, - bu və bu kimi suallar psevdo-problemlər olmadığından, yalnız xüsusi vəziyyətlər kontekstində, hərəkət konkret vəzifə ilə üz-üzə qalanda “dissident” hərəkatının özü tərəfindən qoyula bilər. Başqa sözlə, o, sualları yarandığı anda, həyatın həqiqi ehtiyaclarının konkret dərkindən yola çıxaraq, qoymalıdır. Bu cür suallara abstrakt cavab vermək və hansısa fərziyyəyə əsaslanan gələcək üçün siyasi proqramlar hazırlamaq, mənəcə, ənənəvi siyasətin ruh və metodlarına geri qayıt-

maq, gələcək üçün ən yaxşı perspektivlərə malik olduğu anda dissidentliyi məhdudlaşdırmaq, işini özgələşdirmək olardı. Artıq bir neçə dəfə qeyd etdiyim kimi, “dissident” hərəkatları öz başlanğıclarını “davamlı/sistematik dəyişikliklər yaratmaq”-dan deyil, real və daha yaxşı həyat üçün gündəlik, cari mübarizədən götürürlər. Həyatın yaratdığı siyasi və struktural sistemlər aydındır ki, müəyyən müddət məhdud, yarımçıq, qeyri-kafi, zəif taktikalarla çirklənmiş olacaq. Başqa cür ola da bilməz. Biz bunu qəbul etməliyik və bu, bizi ruhdan salmamalıdır. Əsas məsələ odur ki, insanların daha azad, daha həqiqi və şəərəfli yaşamaq uğrunda apardıqları gündəlik, tükənməz mübarizə heç vaxt özünə hər hansı məhdudiyət qoymasın, yarımçıq və ziddiyyətli olmasın, siyasi taktikaların tələsinə düşməsin, öz fəaliyyətinin nəticəsinə, gələcəyə dair təsəvvürlərinə şübhə ilə yanaşmasın. Söhbət post-totalitar quruluşlarla aktual qarşıdurmadan gedəndə bu mübarizənin təmizliyi optimal nəticələrin ən yaxşı təminatıdır.

XX

Normal siyasi həyatın olmadığı, əsaslı siyasi dəyişikliyin gözlənilmədiyi post-totalitar şəraitin bir müsbət tərəfi var: o, bizə hazırkı vəziyyətimizi dərindən dəyərləndirmək və gələcəyimizi dünyanın qlobal, uzunmüddətli perspektivləri kontekstində qurmaq imkanı verir. İnsanlarla sistem arasında ən vacib və əsaslı qarşıdur-

manın ənənəvi siyasi platformada deyil, daha geniş bir səviyyədə baş verməsi atılan addımların istiqamətini müəyyənləşdirməkdə xüsusi rol oynayır.

Bu səbəbdən də bizim diqqətimiz ən mühüm məsələyə, çağdaş texnoloji cəmiyyətin bütövlükdə üzləşdiyi, filosof Haydeqerin “texnologiyanın planetar qüvvəsi ilə üzləşərkən bəşəriyyətin keçirdiyi sərbətsizlik” kimi təsvir etdiyi böhrana yönəlidir. Texnologiya – müasir elmin, müasir elm isə müasir metafizikanın övlədidir. O, insanlığın nəzarətindən çıxıb, daha bizə xidmət etmir, bizi özünə əsir edib, bizi öz məhvimizin hazırlanmasında iştiraka məcbur edir. Bəşəriyyət bundan çıxış yolu tapa bilmir; problemləri yenidən insan nəzarətinə qaytarmağa kömək etmək üçün ağılımıza heç nə gəlmir, buna inamımız yoxdur, heç siyasi mayamız da yoxdur.

Biz öz yaratdığımız soyuqqanlı mexanizmin bizi udmasını, bizi, məsələn, sözün geniş mənasında, biosferdəki yerimiz kimi təbii bağlıqlarımızdan qoparmasını, bizi Varlıqdan ayıraraq mövcudluqlar dünyasına atmasını ümitsizliklə müşahidə edirik (Vaclav Havel burada insan şəxsiyyətinin əxlaqi və mənəvi cəhətlərinin itirilməsini və onların fiziki cəhətlərlə əvəz olunmasını nəzərdə tutur – t.). Bu vəziyyət bir çox perspektivlərdən təsvir olunmuş, ayrı-ayrı fərdlər və sosial qruplar bu vəziyyətdən çıxış yolu tapmaq üçün çox çalışmışlar (məsələn, Şərqi fəlsəfi fikri ilə yaşamaq, yaxud kommunalar yaratmaq). Bu vəziyyətdən çıxmaq üçün zəruri universallıq elementi (cəmiyyət üçün və

cəmiyyət qarşısında məsuliyyət) ehtiva edən yeganə sosial, daha çox siyasi cəhd - ümitsiz və qarmaqarışq dünyanın içində öləziyə, hətta bu cəhdin texnologiyə diktaturaya qarşı durmaq üçün texnologiyadan necə istifadə etməli kimi bir xüsusi düşüncəylə məhdudlaşdırıldığı yerdə də, - ekoloji hərəkatın səsidir.

Haydeqqer deyirdi: "İndi bizi yalnız Tanrı xilas edə bilər." O, "başqa cür düşünməyin" vacibliyini, yəni fəlsəfinin yüzillərlə tutduğu yoldan çıxmağın, insanın özünü, dünyanı və özünün dünyadakı yerini dərk etmə tərzində kəskin dəyişikliyin vacibliyini vurğulayırdı. O, heç bir yol təklif etməirdi. Yeganə tövsiyyəsi "gözləntilərə hazır olmaq" idi.

Bir çox düşüncə adamları və hərəkatlar hələlik naməlum olan bu çıxış yolunun ümumi desək, böyük "ekzistensial inqilab" ola biləcəyini düşünürlər. Mən bu baxışla razıyam, lakin həm də düşünürəm ki, problemin həlli biristiqamətli, yəni sırf müəyyən xarici dəyişiklik təklifləri, ya sırf fəlsəfi, sırf sosial, sırf texnoloji, hətta sırf siyasi olmamalıdır. Bütün bu sahələr birlikdə ekzistensial inqilabda hiss oluna bilər və olunmalıdır; onların hədəfi isə sözün ən dərin mənasında, yalnız insan ola bilər. Bu, hər kəsə tətbiq oluna biləcək yeganə etik bazisdir və əlbəttə ki, nəticə etibarilə, cəmiyyətin siyasi yenidənqurmasıdır. Bir zamanlar Orteqa i Qassetin "kütlələrin qiyamı," bizimsə istehlakçı və sənaye (yaxud post-sənaye) adlandırdığımız cəmiyyət, həmçinin bu gün dünyadakı intellektual, mənəvi, siyasi və sosial səfalət bəlkə də sadəcə bəşəriyyətin qlobal

texnoloji sivilisasiyanın avtomatizmi tərəfindən kömək-sizcəsinə sürükləndiyi dərin böhranın bir parçasıdır.

Post-totalitar sistem – müasir insanlığın öz vəziyyətinə hakim ola bilməməsinin yalnız bir, amma xüsusən həlledici və öz köklərini ifşa edən aspektidir. Post-totalitar sistemin avtomatizmi sadəcə, texnoloji sivilisasiyanın qlobal avtomatizminin kəskin versiyasıdır. Post-totalitar sistemdə inikas olunan insan iflası müasir insanlığın ümumilikdə iflasının yalnız bir variantıdır. İnsanların vəziyyətinə qarşı yaranan bu ümumdünyəvi təhlükə, təbii ki, həmçinin Qərb dünyasında baş verir. Fərq yalnız bu təhlükənin aldığı siyasi və ya ictimai formadadır; Haydeqqer açıq-aşkar, demokratiya böhranını nəzərdə tuturdu. Qərb demokratiyasının, yəni ənənəvi parlament tipli demokratiyanın əsaslı çözümlər təklif etdiyini göstərən heç bir dəlil yoxdur. Hətta belə bir fikir irəli sürülə bilər ki, həyatın öz məqsədləri üçün Qərb demokratiyasında (bizim dünyayla (Çexoslovakiya ilə – t.) müqayisədə) nə qədər geniş yer olsa, böhran insanlardan bir o qədər yaxşı gizlənir, insanlar bu böhranın içində bir o qədər çox batırlar. Belə çıxır ki, ənənəvi təmsilçi demokratiyalar texnoloji sivilisasiyanın avtomatizminə və istehlak sənaye cəmiyyətinə qarşı heç bir əsaslı müxalifət təşkil edə bilmir, çünki onlar da kömək-sizcə sürüklənirlər. İnsanlar totalitar cəmiyyətlərdə istifadə olunan qəddar üsullardan daha mahir və təkmilləşmiş yollarla manipulyasiya edirlər. Peşəkar aparatların idarə etdiyi və vətəndaşı konkret və şəxsi məsuliyyətin bütün formalarından azad edən

xasiyyəti möhkəm, vicdanı sürüşkən və siyasəti pragmatik olan kütləvi siyasi partiyalar, gizli manipulyasiya və ekspansiya vasitəsilə kapital toplanması mərkəzləri, hər yerdə rast gəldiyimiz istehlak, istehsal, reklam, kommersiya, istehlak mədəniyyəti və bütün bu informasiya axını, - bütün bunlar o qədər çox müzakirə və təhlil edilib ki, çətin ki, bəşəriyyətin özünü yenidən kəşfi mənbəyi sayılsın.

1978-ci ilin iyununda Harvardda oxuduğu müəhazirəsində Soljenitsın şəxsi məsuliyyətə əsaslanmayan azadlığın aldadıcı təbiətini, zorakılıq və totalitarlığa qarşı dura bilmək üçün ənənəvi demokratiyaların xroniki qabiliyyətsizliyini təsvir edir. Demokratiya şəraitində insanlar bizə məlum olmayan bir çox şəxsi azadlıqlara və təhlükəsizliklərə malik olurlar, amma onların insanlara heç bir xeyri yoxdur, çünki insanlar da yuxarıda qeyd edilən avtomatizmin qurbanına çevrilirlər, öz şəxsiyyətləri haqda fikirlərini müdafiə etməyə, polis (yuxarıdakı mənada polis – t.) məğrur və məsuliyyətli üzvü olmaq, onun taleyinin yaradılmasına əsl xidmət etmək üçün öz şəxsi xilasları haqda müxtəlif narahatlıqlarının qarşısını almağa qabil olurlar.

Yaxşılığa doğru əhəmiyyətli dəyişiklik üçün bizim bütün planlarımız uzaqmənzillidir, bu, bizi ənənəvi demokratiyanın üzvləşdiyi dərin böhran haqda düşünməyə vadar edir. Əlbəttə ki, əgər Sovet Blokundakı bəzi ölkələr üçün demokratik şərait yaradılsaydı (hərçənd, bu ehtimal getdikcə azalır), bu bəlkə də problemin uyğun həlli ola bilərdi. Belə bir şəraitin yaradılması

qarşısı alınmış vətəndaş fəaliyyətinin bərpa olunmasına, demokratik müzakirənin yenilənməsinə, həyatın məqsədlərinin ifadə edildiyi elementar siyasi plüralizmə imkan verərdi. Amma ənənəvi demokratiyadan siyasi ideal kimi yapışmaq, yalnız bu sınılanmış və həqiqi siyasi formanın insanlara cəmiyyətdə qalıcı ləyaqətli, müstəqil yaşamağa zəmanət verdiyi gümanına qapılmaq, məncə, ən azı bəsirətsizlik olardı.

Mən insanlar üzərində siyasətin yenilənmiş diqqətinin Qərb (yaxud burjua da deyə bilərsiniz) demokratiyasının gündəlik mexanizmlərinə adi qayıdışdan daha dərin olduğunu görürəm.

1968-ci ildə mənə elə gəlirdi ki, müxalif partiya yaratmaqla Kommunist Partiyası ilə hakimiyyətə gəlmək üçün ictimai rəqabət aparmaq, bununla da problemimizi həll etmək olar. Məsələnin bu qədər asan olmadığını, heç bir müxalif partiyanın və heç bir yeni qanunun özü-özlüyündə cəmiyyəti hər hansı formada zorakılıqdan xilas edə bilməyəcəyini anlamağım xeyli zaman çəkdi. Heç bir "quru" təşkilati tədbirlər özü-özlüyündə bu zəmanəti verə bilməzdi və gec-tez bizi yalnız Tanrının xilas edəcəyi qənaətinə gələcəkdik.

XXI

Yəqin ki, sizdə belə bir sual yarandı: O zaman nə etməliyik?

Alternativ siyasi modellərə, həmçinin sistemə bağlı islahat və dəyişikliklərin bizi qurtaracağına şübhə ilə

yanaşmağım o demək deyil ki, mən ümumilikdə siyasi fikrə qarşı skeptikəm.

Eyni şeyi mənim real insanların problemlərini hədəf almağın vacibliyini vurğulamağım barədə demək olar; bundan çıxan mənfi mənada struktur nəticələri inkar etmirəm. A deyildisə, B də deyilməlidir.

Mən bəzi ümumi məsələlərə toxunmaq istərdim. Hər şeydən öncə, istənilən “ekzistensial inqilab” cəmiyyətin mənəvi yenidənqurmasına ümid yaratmalıdır. Bu yenidənqurma insan münasibətlərinin radikal yenilənməsi və “insan düzəni”nin yaranması deməkdir. Heç bir siyasi düzən insan düzənini əvəz edə bilməz.

Varlığın yeni təcrübələri, kainata yenidən köklənmə, ali məsuliyyət hissinin yenidən qavranılması, digər insanlara və cəmiyyətlərə qarşı münasibətin yeni əsaslar üzərində yaradılması kimi faktorlar bizim hansı istiqamətdə addımlamalı olduğumuzu aydın göstərir.

Bəs bu addımların siyasi nəticələri necə olacaq? Böyük ehtimalla, bu nəticələr siyasi münasibətlər və zamanətlərin formallığında deyil, yeni ruhdan, insan faktorundan doğan strukturların quruluşunda əks olunacaq. Başqa sözlə, əsas məsələ inam, açıqlıq, məsuliyyət, həmrəylik, sevgi kimi dəyərlərin yenidən bərpasından ibarətdir. Mən hakimiyyətin icrasının texniki tərəfinə istiqamətlənmiş strukturlara deyil, onun hər kəs tərəfindən paylaşılan müsbət hislər üzərində qurulmasının əhəmiyyətinə inanıram.

Açıq, dinamik və kiçik qurumlar mövcud ola bilər və olmalıdır, çünki müəyyən dərəcədə sonra şəxsi

inam və şəxsi məsuliyyət kimi bağlar zəifləməyə başlayır. Prinsipcə elə strukturlar olmalıdır ki, müxtəlif strukturların əmələ gəlməsinə mane olmasın. Gücün istənilən formada mərkəzləşməsi (avtomatizmin xüsusyyətlərindən biri) bu strukturlara yad olmalıdır. Bu strukturlar təşkilatlar və ya institutlar formasında yox, icma kimi mövcud olmalıdır. Onların səlahiyyəti kütləvi siyasi partiyalar kimi uzunmüddətli və mənasız ənənələrə deyil, konkret situasiyaya necə girmələrinə əsaslanmalıdır. Rəsmiləşdirilmiş təşkilatların strateji birliyindənə, konkret məqsədlər üçün böyük şövqlə birləşən və məqsədə çatandan sonra itib gedən təşkilatlar yaxşıdır. Liderlərin səlahiyyəti onların şəxsiyyətindən qaynaqlanmalı, onların öz mühtlərində sınaqmalı, hər hansı nomenklaturada nə vəzifə tutmalarına bağlı olmamalıdır. Onların yüksək səviyyədə özlərinə əminliyi və bu əminliyə əsaslanan qanunyaratma gücləri olmalıdır.

Yalnız bu yolla ənənəvi demokratik təşkilatların klassik natamamlığından qurtulmaq mümkündür. Çünki bu təşkilatlar adətən qarşılıqlı güvənə deyil, insanların bir-birlərinə qarşı inamsızlığına, kollektiv məsuliyyətə deyil, məsuliyyətsizliyə əsaslanır.

Yalnız cəmiyyətin hər bir üzvünün tam dəstəyi ilə totalitarizmə qarşı daimi qalxan qurmaq olar.

Bu strukturlar özünəməxsus sosial özünü-təşkilatçı kimi aşağılardan meydana gəlməlidirlər. Onlar real həyatın real ehtiyacları ilə canlı dialoqdan ortaya çıxırlar və bu ehtiyaclar aradan qalxanda bu strukturlar

da aradan qalxmalıdırlar. Onların daxili təşkilatlanma prinsipləri çoxşaxəli olmalı və kənardan müdaxiləyə yol verməməlidir.

Bu özünü-təşkilin qərarverici meyarı mücərrəd normalar deyil, qaydalar deyil, qurumun özünün mahiyyətində olmalıdır. Həm siyasi həm də iqtisadi həyat belə dinamik ortaya çıxan və yox olan təşkilatların müxtəlif və çoxtərəfli əməkdaşlığına əsaslanmalıdır.

Cəmiyyətin iqtisadi həyatı mövcud olduqca mən özünü idarə prinsipinə inanıram. Bütün sosialist nəzəriyyəçilərin arzuladıqları cəmiyyətə, – işçilərin iqtisadi qərarların qəbul edilməsində iştirakı, kollektiv əmək üçün əsl məsuliyyət hissənin olması - çox güman ki, yalnız bu prinsip əsasında nail olmaq mümkündür. Nəzarət və idarə prinsipləri özünə-nəzarət və özünü-idarə prinsipləri ilə əvəzlənməlidir.

Bu cür ekzistensial inqilabın sistemli nəticələri klassik parlamentli demokratiyanın çərçivəsindən əhəmiyyətli dərəcədə kənara çıxır. Bu müzakirənin məqsədlərinə müvafiq olaraq, “post-totalitar” terminini təklif etmişkən, az öncə təsvir etdiyim anlayışa da sırf bu məqam üçün “post-demokratik” sistem kimi istinad etmək yerinə düşərdi. Şübhəsiz ki, bu anlayış daha da inkişaf etdirilə bilər, lakin mənə, bu axmaqlıq olardı, çünki ideyanı özündən uzaqlaşdırardı. “Post-demokratiya” da mahiyyətə birbaşa həyatdan, yeni mühitdən və yeni ruhdan inkişaf edə bilər (siyasi fikir də bu prosesdə rol oynayır, amma rəhbər kimi deyil, sadəcə bələdçi kimi). Bu sistemin təbiətinin struktural

nəticələrini proqnozlaşdırmağa çalışmaq isə həmin təbiət mövcud olmadıqca, onun konkret siması bəlli olmadıqca, - fərziyyədən başqa bir şey olmazdı.

XXII

O zaman belə bir sual ortaya çıxır: Post-demokratik strukturlara bu baxış müəyyən mənada bizə “dissident” qruplarının və ya öz mühitimizdən bildiyimiz müstəqil vətəndaşların təşəbbüslərini xatırlatmırmı? Məgər bu azsaylı birliklər minlərlə ümumi problem ətrafında birləşmirlərmi? Bu cəmiyyətlər insanlar arasındakı münasibətləri insani siyasi münasibətlərə və əlaqələrə çevirmirmi? Məgər bu birliklər (təşkilatdan daha dəyərli birliklər) birbaşa, gözə dəyən uğur şansları olmadığından, işin böyük əhəmiyyətinə ümumi inamdan ruhlanaraq məhz həmrəylik, qardaşlıq hisləri vasitəsilə rəsmi qurumlarda mövcud olan formal və ritualaşdırılmış münasibətləri sıxışdırıb sıradan çıxarmırlarmı?

Qarşılıqlı inam “post-demokratik” münasibətləri və onlara əsaslanan qeyri-formal insan hüquqları bütün bu ümumi çətinliklər zəminindən yaranmırmı? Bu qruplar çürük ənənələrin ağırlığından içini açıb danışan konkret və real ehtiyacların təzyiqi altında yaranıb yaşayıb yox olurlarmı? Məgər onların cəhdi yalansız yaşamağın açıq formasını yaratmaq, apatetik cəmiyyətdə daha yüksək məsuliyyət hissini bərpa etmək, elementar formada olsa belə, mənəvi yenidənqurmaya

nail olmaq uğrunda deyilmi? Başqa sözlə, “paralel polis”i təşkil edən bu qeyri-rəsmi, qeyri-bürokratik, dinamik və açıq birliklər məgər daha yaxşı cəmiyyətin özülü ola biləcək “post-demokratik” siyasi qurumların bir növ ibtidai obrazı, simvolik bir modeli deyilmi?

Mən minlərlə şəxsi təcrübədən bilirəm ki, “Xartiya 77”-nin imzalanması necə dərin və xeyli açıq münasibətlərin əsasını qoydu, əvvəllər bir-birlərini tanımayan insanlar arasında qəfil və güclü hisslərə əsaslanan əsl birlik doğurdu. Belə hadisələr uzun illər hansısa apatetik ofisdə birlikdə işləyən insanlar arasında belə, olmur; olsa da, çox nadir hallarda. Belə çıxır ki, ümumi işi, paylaşılan təcrübəni sadəcə dərk və qəbul etmək insanlar və onların həyatlarını dəyişmək üçün yetərlidir. Bu, ictimai işə, istənilən başqa halda olduğundan daha çox, insan faktoru bəxş edir.

Bəlkə də bütün bunlar ümumi təhlükənin nəticəsidir. Bəlkə də təhlükənin sovuşduğu və ya fasilə verdiyi anda onun yaranmasına kömək etdiyi ovqat da dağılıb gedir (Bizə təhlükə yaradanların məqsədi isə bunun tamamilə əksini deyir. Onların təhlükə ilə üzləşən cəmiyyətdəki insan münasibətlərinə vurduğu zərbə və bunun üçün cürbəcür xəbis üsullarla ayırdıqları enerji insanı şoka salır). Buna baxmayaraq, əgər belə olsaydı da, mənim qoyduğum suallarda heç nə dəyişməzdi. Bu dünyanın dərdlərindən çıxış yolu bilməsək də, gördüyümüz kiçik işlərin problemin fundamental həlli üçün vacib olduğunu görmək bizə unudulmaz şərəf verərdi. Belə birliklərin içində olmaq,

gördükləri işlərdə iştirak etmək, həyati problemlərinə həlinə kömək etmək yeganə dəyərlı işdir.

Post-totalitar şərait haqda bütün düşüncələri, insanları və onların şəxsiyyətini belə şərtlər altında müdafiə etmək üçün get-gedə artan təşəbbüslərin daxili quruluşunu nəzərə alaraq, qoyduğum sualların düzgün olduğunu düşünürəm. Bu suallar ən azı konkret bizim təcrübəmiz haqda götür-qoya dəvət edir. Bəlkə bu təcrübənin müəyyən elementləri bizim özümüzün də xəbərimiz olmadan daha uzağı hədəf alır, bəlkə elə buradaca, gündəlik həyatımızda bəzi problemlər sakitcə oxunacaqları və anlaşılacaqları məqamı gözləyir.

Əsas məsələ parlaq gələcəyin doğrudanmı hər zaman çox uzaqda olub-olmamasıdır. Bəlkə bu parlaq gələcək artıq uzun müddətdir ki, burada bizimlədir? Yalnız öz korluğumuz və zəifliyimiz bizi ətrafımızdakı və içimizdəki bu parlaqlığı görməkdən, onu inkişaf etdirməkdən məhrum edir?

Prezident olan dramaturq

Vaclav Havel 5 oktyabr 1936-cı ildə Praqada məşhur ailələrdən birində dünyaya gəlib. Xronikalarda onun ulu babası barədə deyilir: O, dəyirmançı və şəhərdə böyük hörmət sahibi olan bir insan idi. Sonrakı nəsillərin nümayəndələri ailə mövqeyini gücləndirərək, övladlarına yüksək səviyyədə təhsil veriblər.

1954-cü ildə gimnaziyanı bitirən Havel FAMU-da (Kino və Musiqi İncəsənəti Akademiyası) imtahan verir, amma cəhdi uğursuz alınır. Daha yaxşı seçimi olmadığını düşünən Havel Çexiya Ali Texniki Məktəbinə (nəqliyyat iqtisadiyyatı) daxil olur. 1955-ci ildə Havel ilk dəfə ədəbi tənqidçi kimi çıxış etdi və tezliklə ədəbi dairələrdə kifayət qədər tanındı.

1957-ci ildə Havel başqa ali məktəbə keçmək istəyir, amma bu istəyi baş tutmur. Burjuaziya əsilli olduğuna görə Havel uzun müddət arzusunda olduğu humanitar təhsili ala bilmir. Sonra isə ordu. Hərbi xidməti Çeska-Budeevitsada istehkamçı olaraq keçir, teatr kollektivi təşkil edir, özü də tamaşalarda rollar ifa edir; bundan başqa, Karel Brındla birlikdə "Həyat qabaqdadır" adlı hərbi vicdan haqqında kifayət qədər siyasi pyes yazır.

1959-cu ildə birpərdəli pyes ("Ailə gecəsi") yazır və teatr tənqidi və nəzəriyyə məşğuliyyətini bərpa edir. "Divadlo" (Teatr), "Kultura" jurnallarında məqalələr dərc edir. Tənqidçi-sənətşünasdan siyasi publisistə və

kifayət qədər geniş maraq dairəsi olan esseistə qədər inkişaf edir.

1965-ci ildə Havel "Tvaj" ("Sima") jurnalının ədəbi-bədii redaksiyasının tərkibinə daxil olur. Çexoslovakiya senzurası tərəfindən onun əsərlərinə qoyulmuş ilk qadağalar həmin dövrə aiddir. Elə həmin dövrdə xaricdə nüfuz qazanır. 1966-cı ildə o, həmçinin Praqa İncəsənət Akademiyasının teatr fakültəsinin qiyabi şöbəsini bitirməyə müvəffəq olur.

1968-ci il "Praqa Baharı" hadisələrindən sonra artıq azad təfəkkürlülüyü ilə kifayət qədər məşhur olan Havel dəfələrlə həbs olunur. Elə həmin dövrdə fəal şəkildə əsərlər yazır. Xaricdən gələn qonorarlar Havelə uzun müddət qazanc üçün işləməməyə imkan verib. 1975-ci ildə onun "Qustav Qusaka açıq məktub"u meydana çıxır. Havel "Xartiya 77" imzalanmasının təşəbbüskarlarından biri olub. 1979-cu ildə Vatslav Havelə və beş digər çex dissidentinə qarşı təxribatçılıq fəaliyyəti ilə bağlı ittiham irəli sürülür.

Vaclav Havel əsərlərində tez-tez Absurdistan sözündən – absurd şeylərin normaya çevrildiyi, - xüsusən siyasətdə və hökumətdə, - bir ölkənin istehzalı adından istifadə edirdi. İlkin olaraq termin dissidentlər arasında yayıldı, onlar Şərqi Avropanın sosialist ölkələrini belə adlandırırdılar. Son vaxtlar termindən Yaxın Şərq ölkələrində və postsovet məkanı ölkələrində geniş istifadə olunur.

1989-cu ilin payızında Çexoslovakiyada Praqa tələbələrinin çıxışları ilə "Məxməri inqilab" başladı. Havel

Çexiyada müxalif qüvvələrdən birinə çevrilmiş “Vətəndaş Forumu” yaradılmasının təşəbbüskarlarından biri oldu. Havel siyasətçi kimi sürətlə məşhurlaşdı.

28 dekabr 1989-cu ildə tətbiq edilən qanuna əsasən, parlamentdə istefalar nəticəsində boşalmış üç kommunist yeri ən böyük siyasi partiyaların razılığı əsasında yeni deputatlar tutdu.

29 dekabr 1989-cu ildə ÇSSR-in Federal Yığıncağının hər iki palarasının birgə iclasında Havel yekdilliklə prezident seçildi. İctimai- siyasi həyatda demokratikləşməni, ilk iqtisadi islahatları və Çexoslovakiyanın Qərbi Avropa ölkələri və ABŞ-la yaxınlaşmasını onun adı ilə bağlayırlar. Eyni zamanda Havel vahid Çexoslovakiyanın qalmasının tərəfdarı idi.

5 iyul 1990-cı ildə prezident seçildikdən sonra Vaclav Havel hələ də hamı üçün canlı əfsanə, məftunedici dərəcədə inqilab simvolu, humanist və dözümlü biri idi. İstənilən tənbel onun idarəetməsi dövründə özünü prezidentlə müqayisədə cəsur inqilabçı hesab edə bilərdi. 1992-ci ildə Çexoslovakiyanın iki dövlətə parçalanması prosesi gedərkən prezidentə qarşı simpatiya azalmağa başladı: 20 iyul 1992-ci ildə ikinci müddətə seçilə bilmədi və müəyyən müddətə siyasətdən uzaqlaşdı.

2 fevral 1993-cü ildə Havel müstəqil Çexiyanın ilk prezidenti oldu.

1998-ci ildə yenidən prezident seçilən Havel, 2003-cü ilin fevral ayında siyasi rəqiblərindən olan Vaclav Klausla məğlub olur.

Son dövr Çexiya tarixinin ən əhəmiyyətli intellektuallarından hesab edilən Havel 6 kitab müəllifidir.

Olqaya məktublar (1988)

Açıq məktublar (1991)

Sülhü pozma (1991)

Yay meditasiyası (1992-1993)

Gücsüzlərin gücü (1985)

Mümkün olmayanın sənəti (1998)

Çapa imzalanmışdır: 08.05.2011

Format: 70x100 1/32. F.ç.v

8

Sayı: 500

«Apostrof» Çap Evi

AZ 1009, Bakı, Azərbaycan, M.İbrahimov 43.